

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Danira Karović

**Sahranjivanje i pogrebni običaji od kasne antike do 11.
stoljeća**

(završni diplomski rad)

Mentor: prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo 2020.

“Historija smrti je komplikovana najmanje onoliko koliko i historija života“.

(Cannadine 1981, 242.)

Sadržaj

UVOD	3
1. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	6
2. SAHRANJIVANJE I TIPOVI GROBOVA I NEKROPOLA	10
3. KASNOANTIČKO DOBA	12
3.1. Kasnoantičke stele	12
3.2. Urne (kasna antika)	17
3.3. Sarkofazi (kasna antika)	19
3.4. Mauzoleji	24
3.5. Kasnoantičke grobnice na svod	28
3.6. Grobne konstrukcije na dvije vode	31
4. RANOSREDNJOVJEKOVNO DOBA	32
4.1. Ukop u sarkofag (rani srednji vijek)	32
4.2. Ukopi u tumule	33
4.3. Urne (rani srednji vijek)	35
4.4. Nekropole uz antičke objekte ili bazilikalne prostore	39
4.5. Nekropole ravnih grobova	59
5. POGREBNI OBIČAJI	77
6. KATALOG	85
7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	119
8. KRATICE	122
9. BIBLIOGRAFIJA	123
10. SAŽETAK	140
11. SUMMARY	141
12. BIOGRAFIJA	142

UVOD

Historijska činjenica o propasti Rimskog Carstva dovela je do mnogih promjena i to ne samo u dijelovima na kojem se rasprostiralo, nego i u ostalim zemljama širom Evrope. Početak “propadanja” se obično datira u 3. ili 4. stoljeće, a na njega je uticalo mnogo faktora, od stalnih pritisaka i napada germanskih ali i drugih naroda na rimski limes, ali svakako i uslijed propadanja društvenih, ekonomskih i kulturnih prilika. Period nakon raspada Rimskog carstva nerijetko se pominje u historiji kao Mračno doba “kolapsa rimske civilizacije”, i često je tumačen kao period od malog značaja. Tome doprinose i tvrdnje o odsustvu ekonomskih i društvenih aktivnosti koje je pratio nestanak gradova ili njihovog svođenja na crkvene i administrativne centre.

Period kasne antike i ranog srednjeg vijeka Bosne i Hercegovine predstavlja razdoblje mnogih promjena o kojem se još uvijek ne zna dovoljno. Razlog za navedeno sigurno leži i u nedovoljnoj istraženosti lokaliteta ovog perioda, naročito perioda “seobe naroda” jer Bosna i Hercegovina nije bila na direktnoj meti pustošenja, te je u nekoj mjeri ostala pošteđena pljačkaških pohoda prvenstveno Zapanih Gota, ali i ostalih germanskih naroda. Kako bi se shvatilo na koji način su se promjene dešavale, u kojim poljima, i kolikih su razmjera one bile, potrebno je istražiti razne društvene segmente, od kojih je jedan svakako, duhovna kultura i sahranjivanje stanovnika, jer se na tom primjeru može saznati mnogo.

Ono što omogućuje interpretaciju pojedinačnih grobnih cjelina, odnosno groblja, su okolnosti koje ih definiraju, te prilozi ukoliko su u njih položeni. Cilj ovog rada je proučavanje nekropola i grobova rasprostranjenih na području Bosne i Hercegovine kroz istraživanje promjena u grobnim konstrukcijama, pogrebnom ritusu, pozicioniranju nekropola u prostoru te upoređivanju svih drugih parametara koji bi mogli implicirati na promjene.

Grobovi i groblja unutar rada će se prezentirati prvenstveno hronološkom metodom, i to na grobove:

- Kasne antike (4-6. stoljeća)
- Ranog srednjeg vijeka (6-11. stoljeća)

Na ovaj način će se utvrditi da li postoji vremenska granica u pogrebnim ritualima i ukoliko postoji, na koji način se ona manifestira. U radu je također korištena komparativna metoda kojom su se analizirala mišljenja različitih istraživača/ca, a koja su usko vezana za materijale pronađene na lokalitetima.

Literatura korištena za izradu završnog rada *Sahranjivanje i pogrebni običaji od kasne antike do 11. stoljeća* sastavljena je od mnogobrojnih članaka domaćih arheologa/inja, objavljenih u najvećem broju u časopisu Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te svakako mnogih drugih radova svjetskih arheologa/nja i historičara/ki korištenih za kompariranje grobnih konstrukcija i običaja. S tim u vezi treba naročito izdvojiti rad Veljka Paškvalina, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, u kojem su sublimirani i razvrstani spomenici koji se pojavljuju u doba kasne antike na području BiH. Pored Paškvalina, treba istaći i rad Đure Baslera, *Kršćanska arheologija* koji je umnogome pomogao pri izadi rada, kada je u pitanju problematika dolaska kršćanstva na ove prostore. Na isti način je doprinijela, kada je u pitanju problematika kršćanske simbologije, knjiga Čire Truhelke pod nazivom *Starokršćanska arheologija*. U izradi i analiziranju pogrebnih običaja, analize grobova i njihovih značajki korištena je knjiga Maje Petrincec *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, uz članke Tomičića, Smacelj, Miloševića i svakako Nade Miletić, u kojima su komparirani nalazi nekropola iz Bosne i Hercegovine sa domaćim i regionalnim nekropolama.

Knjiga, koja se može čak nazvati i priručnikom za razumijevanje običaja sahranjivanja, Mikea Parkera Pearsona, *The archeology of death and burial*, kao što samo ime kaže, korištena je kao referenca prilikom pojašnjavanja pogrebnih praksi, a potrebno je spomenuti i knjigu Envera Imamovića, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, koja svakako služi kao inicijalno polazište prilikom analiziranja antičkih religijskih praksi u BiH. Ne treba zaboraviti ni *Arheološki leksikon BiH*, (Tom 1, 2 i 3), koji je autorici ovog rada poslužio kao početna tačka mapiranja lokaliteta koji svojim karakteristikama odgovaraju temi i vremenskom periodu koji se obrađuje.

Grobovi, nekropole i grobne arhitekture (podzemne i nadzemne) o kojima će biti govora u nastavku, pripadaju razdoblju od kasne antike, koje obuhvata period od kraja 4. do 6. stoljeća,

pa sve do 11. stoljeća poznatijeg kao period ranog srednjeg vijeka. Nekropole asociraju na svijet mrtvih, međutim grobovi i nalazi koji se pronalaze u sklopu grobnih cjelina pružaju brojna svjedočanstva o životu ljudi koji su u njima ukopani. Upravo ova svjedočanstva govore o procesima simbioze rimske, autohtone i slavenske kulture sa nadolazećim kršćanskim običajima, kao i običajima drugih kultura koje su oblikovale ovo područje, a sve kako bi se osvijetlio samo jedan mali dio slike koji je oblikovao tradiciju decenijama, te sačuvao neke svoje elemente sve do današnjice.

1. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Kasna antika predstavlja period ogromnih promjena kako u socijalnoj strukturi Rimskog Carstva, tako i ekonomije, kulture te religije. Arheološka iskopavanja koja su provedena do danas stvorila su dobar osnov i za buduća arheološka istraživanja antičkog doba na području BiH. Unutar ovih iskopavanja otkriven je veći broj arheoloških nalazišta iz kasnoantičkog doba, koje obuhvata period od kraja 4. do 6. stoljeća. Na osnovu tih ostataka mogu se prepoznati tragovi naselja, utvrda, refugija, kulturnih građevina nekršćanskog i kršćanskog karaktera itd. Ovom kulturno-historijskom razdoblju pripada još manji broj sepulkralnih spomenika, stela i mauzoleja, međutim, daleko više ima zidanih grobnica, naročito onih na svod.¹

Od kulturnih građevina politeističkog/nekršćanskog karaktera, istraženi su hramovi boga Mitre. Tako su pronađeni hram u Konjicu² (koji je istraživao 1897. godine C. Patch), te hram u Potocima kod Mostara³ (istraživao V. Radimsky 1890. godine).⁴ Ivo Bojanovski također smatra da je na prostoru Rogatice, postojao hram posvećen bogu Mitri.⁵ Dokaz za navedeno objašnjava pojavom epigrafske are koju datira nešto ranije u odnosu na druge pomenute spomenike (2. i 3. stoljeće).⁶ Pored navedenih hramova otkriveni su i *speleumi* u Jajcu (D. Sergejevski 1931. godine), Dardaganima kod Zvornika⁷ (M. Kosorić 1965. godine⁸). Pored hramova koji predstavljaju specifičnost za period kasne antike vežu se i različite vrste mauzoleja. Tako je 1892. godine Č. Truhelka istraživao mauzolej iz Šipova.⁹

Također zanimljiva forma koja pripada periodu dolaska kršćanstva jeste konstrukcija groba u formi krova na dvije vode. Tako su otkriveni grobovi na dvije vode iz Mogorjela¹⁰ Bilimišća kod Zenice¹¹, u Kućetinama kod Višića¹² itd. Kulturno historijskom periodu kasne

¹ Paškvalin, 1988, 36.

² Patch, 1897, 692-656.

³ Radimsky, 1890, 337-342.

⁴ Paškvalin, 1988, 36.

⁵ Bojanovski, 1967, 47-49; Bojanovski, 1967a, 148.

⁶ Bojanovski, 1967, 47-49; Bojanovski, 1967a, 148.

⁷ Kosorić, 1965, 49-56.

⁸ Kosorić, 1965, 49-56.

⁹ Paškvalin, 1988, 36.

¹⁰ Basler, 1990, 41.

¹¹ Truhelka, 1892, 347-348.

antike pripada i tip groba - sarkofag. Nađen ih je mali broj i to najviše u fragmentima. Jedan dio sarkofaga pripada pretkršćanskom, a drugi kršćanskom periodu. Arheološka iskopavanja su potvrdila da postoje i kasnoantičke stele. Takav tip sepulkralnih spomenika otkriven je prilikom istraživanja Bilimišća kod Zenice, kao i na nekim drugim lokalitetima poput Gornjeg Ribnika kod Ključa itd.¹³

Kasnoantičke grobnice na svod pronađene su također širom Bosne i Hercegovine uglavnom unutar starokršćanskih crkava i u njihovom krugu, obično u formi četvrtastog oblika, zidane kamenom ili sedrom, sa bačvastim svodom. Kao najveća kasnoantička grobnica ističe se ona iz Karahodža kod Travnika duga 3,47 m, širine 2,48 m, te visine 1,75 m,¹⁴ a najmanja sa lokaliteta Crkvina u Kruševu kod Stoca koja je bila duga između 1,10 - 1,30 m, te široka 1,10 m.¹⁵ Mnogi arheolozi su se bavili istraživanjem ovih specifičnih sepulkralnih izdanja, ali iako su kasnoantičke grobnice pronađene u velikom broju, one još uvijek nisu sistematizirane i obrađene u jednom sveobuhvatnom radu. Uprkos tome, poglavlje knjige *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, pod nazivom *Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod*¹⁶, a koje su napisali Edin Bujak i Adisa Lepić, služi kao vrijedan opći pregled rasprostranjenosti i njihovih karakteristika. Ovo naravno ne bi bilo moguće uraditi bez mnogobrojnih pojedinačnih radova drugih bosanskohercegovačkih arheologa (Paškvalin, Radimsky, Miličević-Capek, Vasilj, Busuladžić itd.).

Proučavanjem nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine, bavili su se C. Patch, V. Paškvalin, kao i D. Sergejevski koji se osvrnuo na problematiku sepulkralnih spomenika s likovnog aspekta.¹⁷ I. Čremošnik se bavila također istraživanjem sepulkralnih spomenika, a rezultate istraživanja prezentovala je kroz radove o autohtonoj nošnji i nakitu¹⁸, a svakako je neophodno spomenuti i I. Bojanovskog koji je izradio sveobuhvatni pregled antičkog perioda

¹² Čremošnik, 1965, 147 – 260.

¹³ Paškvalin, 1988, 36.

¹⁴ Paškvalin, 1983, 111.

¹⁵ Miličević-Capek, 2011, 225-226.

¹⁶ Bujak-Lepić, 2014, 191-212.

¹⁷ Paškvalin, 1988, 21.

¹⁸ Čremošnik, 1958, 147 – 151; Čremošnik, 1963.

Bosne i Hercegovine.¹⁹ Pored navedenih arheologa, značajan doprinos istraživanju antičkog perioda dao je Nenad Cambi. Fokus njegovog istraživanja je svakako prostor Ilirika, te starokršćanska arheologija, pa samim tim i religija i sepulkralna arhitektura i umjetnost. Kao veoma značajne publikacije, korištene u ovom radu, a koje treba istaći su *Antika, Sarkofag iz Šipova*, te *Sarkofazi na istočnoj Jadranskoj obali (III-VIII st.n.e.)*, koja predstavlja Cambijevu doktorsku disertaciju.²⁰

Proučavanje ranosrednjovjekovnog perioda predstavlja veliki izazov kojim su se i kojim se i dalje bave savremeni naučnici. Problematika ovog historijskog perioda nastaje u samom definisanju vremenskog okvira, kao i arheoloških spomenika ovog perioda, jer su ovi spomenici najslabije istraživani tokom sistematskih istraživanja u Bosni i Hercegovini.²¹ Do otvaranja Zemaljskog muzeja BiH, nije bilo aktivnijih istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta na tlu BiH, a bitno je istaći i da je veliki broj lokaliteta pronađen u veoma lošem stanju kako zbog građevinskih radova, tako iz zbog korištenja materijala srednjovjekovnih, antičkih i starijih nalazišta u sekundarne svrhe.

Nada Miletić, bosansko-hercegovačka arheologinja koja se najviše bavila istraživanjem ovog vremenskog perioda, navodi da su se samo povremeno nalazi poput nakita i skulptura adekvatno odrađivali i objavlivali.²² Miletić ističe da se tek od 50-tih godina prošlog stoljeća ranosrednjovjekovnom materijalu posvećuje posebna pažnja, i to onog trenutka kada je Irma Čremošnik počela sa iskopavanjima crkvenih građevina, pa je nastavljeno sa zaštitnim iskopavanjima Mihaljevića kod Sarajeva, kao i sistematskim registrovanjem lokaliteta u sklopu rekognosciranja terena, koje je počelo 1958. godine.²³

Periodom ranog srednjeg vijeka su se najviše bavili: Nada Miletić sa velikim brojem istraženih i objavljenih članaka o ranosrednjovjekovnim nekropolama, Pavao Anđelić, Irma Čremošnik, Zdenko Žeravica, Lidija Fekeža-Martinović, Šefik Bešlagić, Veljko Paškvalin i mnogi drugi.

¹⁹ Bojanovski, 1988.

²⁰ Cambi, 1975.

²¹ Miletić, 1988, 41.

²² Miletić, 1988, 41.

²³ Miletić, 1956, 9-39; Miletić, 1961, 249-257.

Kao što je već istaknuto, mnogobrojni lokaliteti otkriveni su neposrednim putem, prilikom građevinskih i drugih radova, a neki od najznačajnijih su: Baltine bare - Gomjenica kod Prijedora²⁴, Bagruša - Petoševci kod Laktaša²⁵, Bošnjica voće - Rakovčani²⁶, Gradina - Korita²⁷ kod Duvna kao i specifične vrste naselja, poput gradišta Kršće - Mušići kod Višegrada²⁸, Jazbine - Batkovići²⁹ kod Bijeljine itd.

²⁴ Miletić, 1966/1967, 81-154.

²⁵ Žeravica, 1985/86, 129-209.

²⁶ Miletić, 1970, 119-177.

²⁷ Miletić, 1978, 141 – 204.

²⁸ Čremošnik, 1970, 45-111.

²⁹ Čremošnik, 1977, 227-308.

2. SAHRANJIVANJE I TIPOVI GROBOVA I NEKROPOLA

Nadgrobni spomenici su neumjesan dokaz i materijal za proučavanje života, pogrebnih običaja, ali i običaja koji su vladali tokom pokojnikovog života. Mnogi nadgrobni spomenici prenose znanje i o posmrtnim vjerovanjima, kako putem pisanih formulacija, tako i putem simbola i mitoloških ili nekih drugih motiva. Nadgrobni spomenici su uglavnom često dio veće ili manje nekropole, koji određena zajednica održava, a sam položaj formiranja nekropole je zavisio od religijskih vjerovanja, ali se gledala i praktičnost, pa tako i pristupačnost ceste. Također bitno je istaći da nadgrobne spomenike nalazimo u luksuznim i skromnijim varijacijama, što je svakako zavisilo od imovinskog stanja pokojnika.

Pored nadgrobni spomenika, o kojima će biti više govora prilikom obrađivanja perioda kasne antike, grobovi i nekropole, a naročito one koje pripadaju periodu ranog srednjeg vijeka, će biti predstavljeni u odnosu na prostorno pozicioniranje samih grobnica (nekropola), te konstrukciju u kojoj je pokojnik smješten. Ovo predstavljanje grobnica, te pogrebnih običaja pratiti će svakako i detalji o pogrebnim ritualima u zavisnosti od dostupnosti informacija koje su istraživači i istraživačice prilikom iskopavanja pronašli, a koje će biti moguće datirati na osnovu priloga nađenih u njima.

Kroz **kasnu antiku** nailazimo na različite vrste ukopa, te nadgrobni konstrukcija (grobna), kao što su:

1. Kasnoantičke stele,
2. Urna,
3. Sarkofag,
4. Kasnoantičke grobnice na svod ,
5. Mauzoleji,
6. Grobne konstrukcije na dvije vode.

U periodu **ranog srednjeg** vijeka tipove grobova moguće razvrstati u nekoliko kategorija, pa tako:

1. Ukopi u sarkofage,
2. Ukopi u tumule,
3. Urne,
4. Nekropole uz antičke objekte ili ruševine sakralnih objekata (bazilika),
5. Nekropole ravnih grobova.

Također, bitno je razvrstati grobne konstrukcije prateći i način sahranjivanja pokojnika. Tako se kroz ovaj vremenski period smjenjuju inhumacija i inicineracija, sa sve većim preovladavanjem inhumacije, odnosno skeletnog sahranjivanja pokojnika.

Tipovi grobnica i ukopa koji prate incineraciju su:

- stele,
- urne,
- tumul.

Inhumaciju prati svakako veći broj tipova grobnica/ukopa:

- mauzoleji,
- sarkofazi,
- kasnoantičke grobnice na svod,
- grobovi oblika krova na dvije vode,
- grobovi pronađeni uzidani u antičke objekte (stambene ili bazilikalne objekte),
- naknadni skeletni ukopi u prahistorijske tumule,
- nekropole na redove.

3. KASNOANTIČKO DOBA

3.1. Kasnoantičke stele

Na području Bosne i Hercegovine u rimsko doba u najvećem broju susrećemo stelu kao nadgrobni spomenik.³⁰ Ova kategorija nadgrobnih spomenika služila je kultu mrtvih oko četiri stoljeća, sve do pojave kršćanstva.³¹ Stela (stela, grč. *stela* = stup) najjednostavnije govoreći predstavlja spomenik oblika ploče, koji samo na jednoj strani ima natpis pogrebnog ili spomeničkog karaktera, a također može na sebi imati i reljefne predstave.³² Kada je riječ o vrstama, stele mogu imati dvije namjene: *stela funeraria* koja služi u pogrebne svrhe, te *stela votiva* koja, kao što joj ime i samo kaže, služi u votivne svrhe.³³ Način i sistem ukrašavanja zavisio je o vrsti spomenika, pa su tako stele imale obrube, a mogle su biti oblikovane i sa elementima preuzetih iz arhitekture hrama poput zabata, polustupova u reljefu sa obje strane itd.³⁴

Ipak za historijski period koji se obrađuje u ovom radu bitne su tzv. kasnoantičke stele. Stele su pronađene uglavnom na području centralne Bosne i to u Zenici, Višnjici itd, no ipak se ne radi o velikom fundusu, što je i razumljivo kada to povežemo sa vremenskim periodom koji se obrađuje u radu. Naime, dolaskom kršćanstva, do tada rasprostranjeni način sahranjivanja pokojnika incineracijom prestaje biti dominantan, tako da skeletna inhumacija pokojnika postaje učestalija pojava. Inhumacija se pojavljuje još početkom 2. stoljeća na području provincije Dalmacije, što je svakako uticalo na pojavu ovog običaja i na geografsko bliskom području današnje jugozapadne Bosne i Hercegovine. Ovo potvrđuju i primjerci sarkofaga iz Bačevića

³⁰ Paškvalin, 2012, 57.

³¹ Cambi, 1975, 226.

³² Srejović, 1997, 969; Matijašić, 2002, 54.

³³ Srejović, 1997, 969.

³⁴ Matijašić, 2002, 14.

kod Mostara,³⁵ Crkvenice kod Duvna³⁶, Zenice³⁷, i Halapića³⁸ itd. koji se datiraju još u 2. ili 3. stoljeće.³⁹

ZENICA (Bilimišće)

Kao najzanimljiviji predstavnik kasnoantičkih stela, ističe se ona iz Zenica sa prikazom četiri ljudske figure. Nadgrobna stela sastoji se od dva dijela, od kojih gornji predstavlja arhitektonsku kompoziciju pseudoedikule koja se sastojala od akrotera i nestalog timpanona ispod kojeg je prikazana hreda koja oponaša arhitrav.⁴⁰ U slobodnom prostoru edikule (slika 1) prikazane su četiri ljudske figure i to jedna ženska i tri muške figure na kojima je urezan *crux gammata*, odnosno svastika.⁴¹ Mesihović navodi da pojava svastike ukazuje na kult sunca (*invictus soli*).⁴² Spomenik datira iz 3. ili 4. stoljeća, što potvrđuje i krstasta fibula sa lukovim glavicama prikazana na tunici muške figure, koja je u najvećoj upotrebi upravo u ovom stoljeću.⁴³

Na drugom dijelu stele prikazana je kompozicija konja sa ženskom figurom koja nosi u rukama svitak i korpu, a sam fragment stele pored navedenog, ukrašen je prikazom vinove loze sa grozdovima.⁴⁴ Na steli je također pronađen i natpis.⁴⁵

AVR CRESCENI / NVS ET IVLIANA / PAR • FILICIANO FIL• / PIENIS • DEF • AN XXX //
BEN MER ET SIBI V/ 5 VIS • P P FC???

*Aur(elius) Cresceni/nus et Juliana / par(entes) Filiciano fil(io) / pien(t)is(simo) def(uncto)
an(norum) XXX // ben(e) mer(enti) et sibi v(i)// 5 vis p(ro) p(ietate) f(e)c(erunt???)* „Aurelije

³⁵ Paškvalin, 2012, 445.

³⁶ Paškvalin, 2012, 445.

³⁷ Paškvalin, 2012, 445.

³⁸ Paškvalin, 2012, 444.

³⁹ Paškvalin, 2012, 444.

⁴⁰ Paškvalin, 2012, 68.

⁴¹ Basler, 1984, 359.

⁴² Mesihović, 2011, 56.

⁴³ Paškvalin, 2012, 68.

⁴⁴ Paškvalin, 2012, 68.

⁴⁵ CIL III 12 768; ILJug III, 1610.

Prevod:⁴⁶

Aurelije Kreskeniminije i Julijana, roditelji Filicijanu sinu, najpožnijem preminulom u 30 godini, zaslužnom i sebi za života pobožno postaviše.

Dimenzije i karakteristike stele:⁴⁷

Ulomak a) visina: 0,63 m, širina: 0,93 m, debljina: 0,22 m;

Ulomak b) visina: 1,02 m, širina: 0,95 m, debljina: 0,23 m;

Kamen: muljika;

Datacija: Prva polovina 4. stoljeća⁴⁸;

Ova stela iz Zenice se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

ZENICA (Bilimišće)

Za razliku od prethodno navedene ova stela (slika 2) pronađena je u nekoliko fragmenata pa joj nedostaju vrh zabata, desni akroter kao i desna strana sa polustupom.⁴⁹ Na steli je prikazana figura djevojčice Aurelije Prokule, koja je prikazana u dugoj potpasanoj i naboranoj haljini, te sa ptičicom i još nekim predmetom koji podsjeća na jabuku u rukama.⁵⁰ Na ovoj steli je također pronađen natpis⁵¹:

D M / AVREL•PROCV/LE•VIX•AN•III•/ AVRELI NEPOS /5 ET PROCILLA / FILIAE / P S

D(is) M(anibus) / Aure(iae) Procu/le vi(xit) an(nos) III / Aureli(us) Nepos /5 et Procilla/ filiae / p(o)s(uerant

⁴⁶ Mesihović, 2011, 56.

⁴⁷ Paškvalin, 2012, 68.

⁴⁸ <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD055949>

⁴⁹ Paškvalin, 2012, 63.

⁵⁰ Paškvalin, 2012, 63.

⁵¹ CIL III 12770.

Prevod:⁵²

Bogovima Manima, Aureliji Prokuli, koja je živjela 3 godine, Aurelije Nepos i Procila kćerki postaviše.

Dimenzije i karakteristike stele:⁵³

Visina: 1,83 m, širina: 0,74 m, debljina: 0,10 m;

Kamen: vapnenac;

Datacija: 3-4.stoljeće;

Ova stela iz Zenice se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

ZENICA (Bilimišće)

Treća stela (slika 3) iz Zenice koja je Paškvalin svrstao u primjere kasnoantičkih stela sa područja Bosne i Hercegovine pronađena je sa lomovima u gornjem dijelu spomenika, kao i na lijevoj strani.⁵⁴ Sama stela se sastoji od tri kompozicije kao i sa natpisom. Na gornjem dijelu stele naziru se tragovi stilizovanih stupova u formi kompozicije hrama, dok se u pseudoedikuli nalazi prikaz ljudskih figura muškarca koji nosi *testamentum* i žene.⁵⁵ Drugi dio kompozicije sastoji se od prikaza konja i muškarca koji vodi konja, dok se u trećem dijelu stele naziraju natpis bez profilacije.⁵⁶ Stela je također ukrašena prikazom vinove loze koja raste iz posude, a koja je ubačena u ukrasnu borduru na srednjem i donjem dijelu spomenika.⁵⁷

Natpis:⁵⁸

D M / LI•VICTORINV / MI•LE•Ii•AVRE•PROBO / PR•DEF•ANNO•LV /₅ ET•PROCVLE
MA•DEF / PIE• BENE• ME•POS

⁵² Mesihović, 2011, 50.

⁵³ Paškvalin, 2012, 63.

⁵⁴ Paškvalin, 2012, 67.

⁵⁵ Paškvalin, 2012, 67.

⁵⁶ Paškvalin, 2012, 67.

⁵⁷ Paškvalin, 2012, 67.

⁵⁸ CIL III 12 764.

D(is) M(anibus) / Li(cinius) Victorinu(s) / mi(les) le(gionis) II Aure(lio) Probo / pa(renti) def(uncto) anno(rum) LV / 5 et Procule ma(tri) def(uncto) / pie(ntissimis) bene me(rentibus) pos(uit)

Prevod:⁵⁹

Bogovima Manima, Licinije Viktorin, vojnik II. legije, Aureliju Probu roditelju preminulom u 55 godini i Prokuli, majci preminuloj, najpobožnijim i zahvalnim postavio.

Dimenzije i karakteristike stele:⁶⁰

Visina: 1,87 m, širina: 0,66 m, debljina: 0,15 m;

Kamen: vapnenac;

Datacija: prva polovina 4. stoljeća;

I ova stela iz Zenice se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

GORNJI RIBNIK (Ključ)

Stela iz Ribnika (slika 4) oštećena je vertikalno, ali se bez obzira na oštećenje može uočiti dvodijelna kompozicija, od kojih je u prvom dijelu prikazan pokojnik, a u drugi dio stele uklesan je natpis.⁶¹ Muška figura, koja predstavlja centralni dio, neproporcionalno je prikazana.⁶² Kako Basler navodi, tip fibule koji je prikazan na muškoj figuri kao i tip slova na natpisu govori o tome da ovaj spomenik potiče iz IV stoljeća.⁶³ Ovo potvrđuje i Paškvalin koji govori da se *radi o kasnoantičkom tipu fibula sa lukovim glavicama ili krstastog tipa*.⁶⁴ Ispod pseudoedikule, upisan je jedan dio natpisa koji je slabo sačuvan:⁶⁵

⁵⁹ Mesihović, 2011, 53.

⁶⁰ Paškvalin, 2012, 67.

⁶¹ Paškvalin, 2012, 66.

⁶² Basler, 1984, 359.

⁶³ Basler, 1984, 359.

⁶⁴ Paškvalin, 2012, 66.

⁶⁵ ILJug III, 1662.

О• POS.... ΓΑΤ / IOVINI..... Ο / ΗΙΟΙΛ..... ΣΜΑΧΧΙ / ΜΙΑΝ..... ΟΟ..ΟCCA /₅ SVSESI NM
SCLI / AVITAC MIT / ΙΙΙΙ F..... PM.... / SV C VISSIM / VXOR OVICIS /₁₀ ΜΙΕΙ ΙVΙ
/.....

/ o[-]pos[---]tat / iovini[---]o / ioi[---]S Macxi/5mian(!) oo[-]occa/5susesi n(?) M[a]scli / Avita
c[---]mit / iiii[---] fpm[---] / [---] su c[---]vissim / uxor [---]ovicis /₁₀ [---]miei[---] jivi / [

Dimenzije i karakteristike stele:⁶⁶

Visina: 1,1 m, širina: 0,38 m;

Kamen: vapnenac;

Datacija: 3-4. stoljeće;⁶⁷

Stela je uzidana u crkvu u Ribniku.

3.2. Urne (kasna antika)

Kao što je već prethodno navedeno, incineracija prestaje biti dominantni način ukopavanja, pa tako i sahranjivanje pokojnika u urnama ne predstavlja standardnu pojavu u kasnoantičkom vremenu. Ipak, u knjizi Veljka Paškvalina, *Antički sepulkralni spomenici na tlu Bosne i Hercegovine*, pominje se jedan ulomak datiran na prelaz iz 3. u 4. stoljeće.⁶⁸ Radi se o primjerku iz Vašarovina kod Livna, gdje je pronađen određen broj urni, ali koje se datiraju u 2. ili 3. stoljeće. Urne su posude najčešće napravljene od pečene zemlje, ali mogu biti i od dugih materijala poput kamena, metala ili stakla, a koje su korištene za polaganje ostataka spaljenih pokojnika.⁶⁹ Ovakav način sahranjivanja pokojnika zastupljen je još od ranog neolita⁷⁰, a nastavio se koristiti u ranom srednjem vijeku, o čemu će biti govora u nastavku rada.

⁶⁶ Paškvalin, 2012, 66.

⁶⁷ Iako u knjizi Paškvalina stoji informacija u kojoj je ovaj spomenik datiran u 1. stoljeće, radi se o očiglednoj grešci jer i sam autor u nastavku i analizi stele spominje 4. stoljeće.

⁶⁸ Paškvalin, 2012, 392.

⁶⁹ Srejović, 1997, 1077.

⁷⁰ Srejović, 1997, 1077.

Pronađeni ulomak urne iz Vašarovina (slika 5) predstavlja lijevi kut kamene urne sa, kako Paškvalin navodi, predstavom pokojnika u reljefu.⁷¹ Ipak, na ulomku se sačuvala samo parcijalna figura žene. Ona je bila predstavljena u “autohtonoj nošnji”, noseći dugu pletenu haljinu, šal, te bogati nakit.⁷² Ulomak je veličine 0.43 cm, širine 0.32 cm, te se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.⁷³

Pored ulomka iz Vašarovina, u Šipovu su pronađeni i poklopci kamenih urni. Kao i u slučaju pronađenog sarkofaga iz Šipova, kamene urne nađene na ovom lokalitetu nisu imale sanduk, već je u muzej deponovan samo prednji ili ukrašeni dio poklopca.⁷⁴ Sergejevski je u depou Zemaljskog muzeja pronašao šest poklopaca (četvrtastih), sa reljefnim prikazima dječijeg poprsja i životinjama.⁷⁵ Urne nisu precizno datirane, ali Sergejevski pretpostavlja da i urne datiraju u vremenu nastanka mauzoleja i sarkofaga pronađenog na istom lokalitetu, što odgovara 4. stoljeću.⁷⁶ Iako je urne pronašao Truhelka, koji ih je samo označio kao „skulpture“, njihovu analizu uradio je Sergejevski koji smatra da se radi o urnama.⁷⁷ Za razliku od prethodnih analiza o njihovoj namjeni, Cambi smatra da postoji opcija u kojoj su oni zapravo mogli biti i poklopci sarkofaga za djecu.⁷⁸ Iako postoje različita tumačenja namjene nađenih poklopaca, autorica rada se opredijelila da ih smjesti u kategoriju urni.

Pojava ovih poklopaca (slike 6 i 7) svakako je veoma zanimljiva, iako ih Sergejevski interpretira kao poklopce urni, Cambi toj determinaciji pristupa veoma pažljivo. On smatra da je moguće da su ove urne služile i kao dječiji sarkofazi, a u slučaju da se zaista radi o urnama, onda to predstavlja veoma značajnu pojavu, koja je u ovom vremenu već iščezla u obalnim dijelovima provincije.⁷⁹

⁷¹ Paškvalin, 2012, 392.

⁷² Paškvalin, 2012, 392.

⁷³ Paškvalin, 2012, 392.

⁷⁴ Sergejevski, 1952, 51.

⁷⁵ Sergejevski, 1952, 51.

⁷⁶ Cambi, 1982, 106.

⁷⁷ Sergejevski, 1952, 51

⁷⁸ Cambi, 1982, 106.

⁷⁹ Cambi, 1982, 106.

Kao što je već navedeno, nađeno je šest poklopaca, a u nastavku će biti predstavljene njihove glavne značajke.

Poklopac I - Oblik poklopca (visina 0.21m, širina 0.28m, a dužina je 0.31m) podsjeća na izvedbu krova na dvije vode.⁸⁰ Na poklopcu u udubljenoj niši, prikazano je poprsje djeteta koje na sebi nosi tuniku.⁸¹

Poklopac II - Ovaj poklopac, također (visina 0.19m, širina 0.24m, dužina 0.23m) ima oblik krova na dvije vode.⁸² Pročelje na ovom ulomku ima oblik polukruga, a karakteriše ga reljefna izvedba dječijeg poprsja.⁸³

Poklopac III - Poklopac (visina 0.23m, širina 0.24m, dužina 0.77m) ove urne ima oblik heksagona, a pronađen je razbijen na dva dijela.⁸⁴ U pročelju se također nalazi prikaz poprsja djeteta, koje na sebi nosi tuniku.⁸⁵

Poklopac IV - Oblik poklopca (visina 0.19m, širina 0.28m, dužina 0.71m) ove urne odgovara prethodnom heksagonalnom poklopcu, međutim zbog prevelike devastacije, nije moguće utvrditi šta se nalazilo u reljefnom prikazu.⁸⁶

Poklopac V - Poklopac (visina 0.22m, širina 0.26m, dužina 0.42m) je oblika krova na dvije vode sa prikazom životinje koja trči na desno (Sergejevski smatra da može biti riječ o divljoj svinji).⁸⁷

Poklopac VI - Radi se o ulomku (visina 0.30m, širina 0.35m, dužina 0.45m) prednjeg dijela poklopca urne, koji je na polukružnom pročelju imao prikaz divlje mačke koja napada magarca ili konja.⁸⁸

3.3. Sarkofazi (kasna antika)

Sarkofag se javlja kao nešto rjeđi način ukopavanje pokojnika u periodu kasne antike, i on predstavlja svojevrsan sanduk napravljen od zemlje, kamena ili olova u koje je polagano

⁸⁰ Sergejevski, 1952, 51-52

⁸¹ Sergejevski, 1952, 51-52.

⁸² Sergejevski, 1952, 52.

⁸³ Sergejevski, 1952, 52.

⁸⁴ Sergejevski, 1952, 53.

⁸⁵ Sergejevski, 1952, 53.

⁸⁶ Sergejevski, 1952, 53-54.

⁸⁷ Sergejevski, 1952, 53-54.

⁸⁸ Sergejevski, 1952, 53-54.

tijelo.⁸⁹ Cambi navodi da arhitektonski oblik sarkofaga nastao po uzoru krova kuće na dvije vode, a kao “*posljedica koncepcije da je grob pokojnikovo prebivalište, njegova kuća poslije smrti*”.⁹⁰ Ipak, ovakva vrsta modifikovanja funerarnog predmeta se javlja i u ranijim periodima na urnama.⁹¹ Većina sarkofaga upravo potiče iz ovog vremenskog perioda, a Paškvalin ih u svojoj knjizi *Antički sepulkralni spomenici s područja BiH* dijeli na tzv. “paganske” sarkofage, te na one koji se dovode u vezu sa kršćanstvom, odnosno odgovaraju vremenskom periodu kada se kršćanstvo praktikovalo na ovom području.⁹²

Sarkofazi o kojima će se govoriti u nastavku nemaju nužno motive koji bi ukazivali na religijsku pripadnost sahranjenog pokojnika (osim sarkofaga iz Čerina koji na sebi ima križ), ali kontekst u kojem su pronađeni određeni primjerci ukazuje na to. Zanimljiva je i pojava probijanja sarkofaga utvrđena na sarkofazima iz Bačevića i Čerina.⁹³ Basler navodi da se ova praksa vjerovatno dovodi u vezu sa sakupljanjem zlata, a s obzirom da su sarkofazi uglavnom bili smješteni u građevine, logičnije je bilo probijanje sarkofaga sa strane, kako bi se došlo do sadržaja.⁹⁴ Sarkofazi su pripadali memorijama ili hipogejima.⁹⁵

BAČEVIĆI (Mostar)

Sarkofag iz Bačevića (slika 8) predstavlja jedan od najznačajnijih primjeraka zbog ukrasa koji su uklesani na njega. Basler navodi da su upravo ti oblici bliski klasičnom dobu, ali da zbog prikaza loze i grozdova na akroteriju pripada ipak kasnijem periodu.⁹⁶ Sarkofag je imao postolje, sanduk i poklopac. Akroteri su bili ukrašeni motivom vinove loze, anse su imale ukrasnu rozetu, a njeni uglovi palmete.⁹⁷ Ipak iako je na centralnom dijelu spomenika isklesana tabula ansata, spomenik nije imao natpis.⁹⁸ Sarkofag se nalazi u Zemaljskom muzeju.

⁸⁹ Srejović, 1997, 917.

⁹⁰ Cambi, 2002, 159.

⁹¹ Cambi, 2002, 159.

⁹² Paškvalin, 2012, 443.

⁹³ Basler, 1990, 41.

⁹⁴ Basler, 1990, 41.

⁹⁵ Paškvalin, 2012, 465.

⁹⁶ Basler, 1990, 41.

⁹⁷ Paškvalin, 2012, 445.

⁹⁸ Paškvalin, 2012, 445.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:⁹⁹

visina: 1,18m; širina 0,85m; dužina: 2,00m;

Kamen vapnenac;

Datacija: 3-4. stoljeće

MOGORJELO

Sarkofag iz Mogorjela (slika 9) sastavljen je od poklopca, koji je napravljen u formi krova na dvije vode te jednostavnog sanduka bez postolja.¹⁰⁰ Ovaj sarkofag na sebi nema nikakvih ukrasa.¹⁰¹ Sarkofag se danas nalazi na Mogorjelu.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:¹⁰²

visina: 0,94m; širina 0,70m; dužina: 2,18m;

Kamen vapnenac:

Datacija: 4. stoljeće.

VINJANI

Sarkofag iz Vinjana (slika 10), također ima poklopac sa akroterima koji formiraju oblik krova na dvije vode.¹⁰³ Kada je u pitanju ornamentika, ni ovaj nadgrobni spomenik nema na sebi ukrasa. Sarkofag se nalazi u Muzeju Hercegovine u Mostaru.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:¹⁰⁴

visina: 0,81m; širina 1,50m; dužina: 2,31m;

Kamen vapnenac;

Datacija: 5. stoljeće

⁹⁹ Paškvalin, 2012, 445.

¹⁰⁰ Paškvalin, 2012, 445.

¹⁰¹ Basler, 1990, 41.

¹⁰² Paškvalin, 2012, 445.

¹⁰³ Paškvalin, 2012, 445.

¹⁰⁴ Paškvalin, 2012, 445.

ČERIN (Čitluk)

Za razliku od ostalih kasnoantičkih sarkofaga, primjerak iz Čerina (slika 11) predstavlja jedinstven spomenik koji na sebi ima kršćanski simbol. No ipak, ono što govori da i ostali sarkofazi pripadaju vremenu kada se kršćanstvo širilo na području Bosne i Hercegovine jeste činjenica da su nađeni uz starokršćanske crkve.¹⁰⁵ To je slučaj i sa ovim sarkofagom. Na čeonj strani sarkofaga reljefno je prikazan križ u krugu, tzv. *crux coronata*, koji je donjim krakom nastavljao izvan kruga, pa stoga donekle podsjeća na egipatski križ, ankh.¹⁰⁶ Ovaj sarkofag se danas nalazi u dvorištu crkve u Čerinu, a datiran je u 5. stoljeće.¹⁰⁷

ŠIPOVO (Šipovo)

Prilikom građevinskih radova 1979. godine u Šipovu, otkriveno je sedam fragmenata (slika 12) poklopca sarkofaga koji je odgovarao obliku kuće na dvije vode.¹⁰⁸ Pronađeni sarkofag je tzv. maloazijskoj tipa (orijentalnog) sa četiri akroterija na uglovima, ali ipak sa određenim karakteristikama koje nisu pripadale ovoj provenijenciji.¹⁰⁹ Pri tome se misli na izradu reljefnih prikaza na kosinama poklopca, što nije uobičajeno za orijentalne sarkofage, pa Cambi smatra, s obzirom da su se ovakvi prikazi pronašli i na dva fragmenta iz Panonije¹¹⁰, da je riječ o provincijelnoj varijanti.¹¹¹ Kada su se sabrale dimenzije svih pronađenih fragmenata došlo se do zaključka da je sarkofag morao biti dimenzija preko 3m, što navodi na zaključak da je sarkofag mogao biti korišten za sahranjivanje više pokojnika, vjerovatno članova porodice.¹¹²

Od sedam pronađenih fragmenata, dva fragmenta nisu imali nikakve reljefne niti neke druge karakteristike na osnovu kojih bi se mogla utvrditi tačna pozicija koju su zauzimali na poklopcu sarkofaga. Kada je riječ o estetskim elementima koji su krasili ovaj sarkofag, na

¹⁰⁵ Paškvalin, 2012, 455.

¹⁰⁶ Basler, 1972, 147.

¹⁰⁷ Basler, 1972, 147.

¹⁰⁸ Cambi, 1982, 91.

¹⁰⁹ Cambi, 1982, 90.

¹¹⁰ Cremanović, 1965, 89.

¹¹¹ Cambi, 1982, 90.

¹¹² Cambi, 1982, 98.

uglovima poklopca sa prednje strane vidljivi su prikazi medaljona sa portretima pokojnika sahranjenih u sarkofagu, ali ovo nije moguće sa sigurnošću utvrditi s obzirom da su portreti uništeni.¹¹³ Sa prednje strane poklopca također su prikazane tri figure, vjerovatno erota s obzirom da je figura naslonjena na prevrnutu baklju, a pored erota astragal.¹¹⁴ Na bočnim stranama nalazi se prikaz gorgone, dok je središnji dio vjerovatno ukrašen motivom daće.¹¹⁵ Kada je riječ o ornamentici bitno je spomenuti još i akantusovu kimu koja je izrađena na donjem profilu poklopca.¹¹⁶ Sarkofag se datira u 4. stoljeće.¹¹⁷

ŠARGOVAC (Banja Luka)

Sarkofag (slika 13) koji je pronađen na prostoru Šargovca odlikuju karakteristike koje imaju i prethodno pomenuti sarkofazi iz Mogorjela i Vinjana. Radi se o kombinaciji sanduka sa poklopcem na dvije vode, te također bez ukrasnih motiva i epigrafskog natpisa.¹¹⁸ Za razliku od prethodnih, ovaj sarkofag je ozidan, te položen na kamenu podnicu.¹¹⁹ Sarkofag se nalazi u Muzeju Bosanske Krajine u Banja Luci.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:¹²⁰

visina: 0,58m; širina 0,84m; dužina: 1,82m;

Kamen vapnenac;

Datacija: 5-6. stoljeće.

DONJI MUJĐIĆI (Šipovo)

Sarkofag iz Mujdžića (slika 14), također ima poklopac napravljen tako da akroteri predstavljaju krov kuće na dvije vode, ali on pored poklopca i sanduka ima i donju ploču.¹²¹

¹¹³ Cambi, 1982, 99.

¹¹⁴ Cambi, 1982, 92.

¹¹⁵ Cambi, 1982, 99-102.

¹¹⁶ Cambi, 1982, 101.

¹¹⁷ Cambi, 1982, 104-105.

¹¹⁸ Paškvalin, 2012, 445.

¹¹⁹ Paškvalin, 2012, 445.

¹²⁰ Paškvalin, 2012, 445.

¹²¹ Paškvalin, 2012, 445.

Pored pomenutih akrotera, na bočnoj strani spomenika nalazi se četvrtasti otvor u dimenzijama 0,65x0,44m. Basler navodi da ovaj spomenik “zdepastog” oblika predstavlja tipičan primjer rustične provenijencije.¹²² Sarkofag se nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:¹²³

visina: 0,75m; širina 1,24m; dužina: 2,10m;

Kamen: muljika;

Datacija: 5-6. stoljeće.

DONJI MUJDŽIĆI (Šipovo)

Drugi sarkofag (slika 15) iz Mujdžića predstavlja dosta jednostavniji oblik, kojem je poklopac konstruisan u formi ploče, a strane su međusobno vezane ploče.¹²⁴ I ovaj sarkofag se danas nalazi u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu.

Dimenzije i karakteristike sarkofaga:¹²⁵

visina: 0,92m; širina 0,93m; dužina: 2,18m;

Kamen: muljika;

Datacija: 5-6. stoljeće.

3.4. Mauzoleji

Mauzolej (lat. *mausoleum*) “predstavlja nadzemnu monumentalnu grobnicu ili nadgrobni spomenik, koja može imati različite oblike”.¹²⁶ Na tlu Bosne i Hercegovine nije pronađeno mnogo ostataka mauzoleja, a naročito ne onih koji pripadaju kasnoantičkom periodu. Nalazi

¹²² Basler, 1990, 41.

¹²³ Paškvalin, 2012, 445.

¹²⁴ Paškvalin, 2012, 445.

¹²⁵ Paškvalin, 2012, 445.

¹²⁶ Srejović, 1997, 636.

mauzoleja, a posebice mauzoleja iz Šipova, ukazuju na uticaje orijentalne umjetnosti, baš kao što je to slučaj i sa stelama iz Centralne Bosne.¹²⁷

ŠIPOVO (Jajce)

Prije svega potrebno je istaći mauzolej iz Šipova (slika 16). Sepulkralnom spomeniku kategorije mauzoleja pripada (slika 17) zabat sa medaljonom, fragment s figurom morske nemani i tabula ansata s natpisom.¹²⁸ Ovaj mauzolej na sebi nosi specifičnu *tabulu ansatu*, koja je bila uokvirena motivom loze, po čemu znamo da datira iz 4. stoljeća.¹²⁹ Nažalost, mauzolej je pronađen fragmentiran ali pretpostavlja se da mu je visina mogla iznositi oko 8,5 metara.¹³⁰

Zabat se sastoji od tri veća dijela, koji su pravili kompoziciju krova na dvije vode.¹³¹ Unutar zabata centralnu poziciju zauzimao je medaljon, koji su sa strana pridržavali nagi eroti, te koji je bio ukrašen lovorovim lišćem.¹³² U medaljonu je prikazan pokojnik, koji u ruci drži volumen, te nosi hlamidu koja je zakačana fibulom na desnom ramenu.¹³³ Ova vrsta fibule pripada kasnoantičkom tipu sa glavicom oblika lukovice.¹³⁴ Na zabatu se također sačuvala rupa, za koju Paškvalin kaže da je vjerovatno mogla služiti kao dodatak koji predstavlja lava u poluležećem stavu.¹³⁵ U trougaonom desnom dijelu zabata nalazio se prikaz morske nemani, koja najviše liči delfinu.¹³⁶ Truhelka, nalaz i prikaz delfina na ovom mauzoleju vezuje uz kršćanstvo, navodeći da je delfin “kršćanski” simbol, odnosno da je nalažen u tom kontekstu.¹³⁷

¹²⁷ Paškvalin, 1988, 38.

¹²⁸ Paškvalin, 2012, 471.

¹²⁹ Basler, 1990, 39.

¹³⁰ Basler, 1990, 39.

¹³¹ Paškvalin, 2012, 471.

¹³² Paškvalin, 2012, 471.

¹³³ Paškvalin, 2012, 471.

¹³⁴ Paškvalin, 2012, 471.

¹³⁵ Paškvalin, 2012, 471.

¹³⁶ Paškvalin, 2012, 471.

¹³⁷ Truhelka, 1931, 51.

Mauzolej je također na sebi imao epigrafski natpis sa *tabulom ansatom*, a samo polje je bilo ukrašeno bordurom dvostrukog pletera.¹³⁸ On je pronađen razbijen, ali ga je bilo moguće spojiti. Kao dokaz da je riječ o starokršćanskom spomeniku, Truhelka navodi i pronađeni natpis:

FFL APOLLINARI ET HONORIO FILIIS CARISSI / ET FRONTINO FRATRI ET MAXIME
MATRI

FFl(avis) Apollinari et Honorio filiis carissi[mis] / et Frontino fratri et Maxim(a)e matri [---?] /
[

Prevod:¹³⁹

Flavijima Apolaru i Honoriju sinovima najdražima i Frontinu bratu i Maksimi majci...

U Truhelkinom obrazloženju stoji da razlog zbog kojeg ovaj spomenik ne pripada paganskom kontekstu jeste nepostojanje formule DM (Dis Manibus) na natpisu, koja bi u tom slučaju bila obavezna. On također navodi da fali i praenomina, te da nomen *flavius* ide u prilog ovoj tvrdnji, jer su flavijenci bili zaštitnici kršćana u Rimu, te bi samim tim i ova dva liberta bili.¹⁴⁰ Ovu teoriju podržava i Sergejevski¹⁴¹ dok Cambi smatra da nedostatak kratice DM ne mora značiti da je spomenik kršćanski, jer se ona pojavljuje i na kršćanskim natpisima, a također je nema na "*pouzđano ranijim paganskim spomenicima*".¹⁴² Cambi također smatra da nedostatak kršćanskih motiva više ide u prilog povezivanja ovog spomenika sa paganstvom, ili ukoliko su zaista bili kršćani onda tu vjersku pripadnost nisu željeli javno iskazivati.¹⁴³

Fragmenti mauzoleja čuvaju se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a njihove dimenzije su:¹⁴⁴

Zabat: visina: 0,94 m; širina: 1,46m; debljina: 0,25m;

¹³⁸ Paškvalin, 2012, 471.

¹³⁹ Mesihović, 2011, 332.

¹⁴⁰ Truhelka, 1931, 51.

¹⁴¹ Sergejevski, 1952, 45.

¹⁴² Cambi, 1982, 104-105.

¹⁴³ Cambi, 1982, 104-105.

¹⁴⁴ Paškvalin, 2012, 471.

Fragment sa morskom nemani: visina: 0,57m; širina: 0,86m; debljina: 0,25m;

Epigrafski dio spomenika visina: 2,26m; širina: 0,50;

Kamen: lapor;

Datacija: 4. stoljeće.

VAROŠLUK (Travnik)

Pored mauzoleja u Šipovu ističe se i mauzolej iz Varošluka kod Travnika (slika 18), no ipak u dosta skromnijem izdanju. Radi se o jednostavnoj celli sa lezenama na vanjskoj strani i hipogejem.¹⁴⁵ Zidovi su bili napravljeni od različitog kamenja (oblutaka, komada škiljevca), te su bili siromašno ožbukani sa unutrašnje strane.¹⁴⁶ Sjeveroistočni zid je imao 4 lezene (3 su sačuvane), dok se vrata nisu sačuvala.¹⁴⁷ Lezene na mauzoleju imaju estetsku ulogu, što upućuje na arhitekturu koja je dolazila iz istočnih provincija preko Sirije.¹⁴⁸ Zgrada je bila prekrivena crijepom, a s obzirom na broj lezena, imala je najvjerojatnije drvenu konstrukciju krova.¹⁴⁹ Mauzolej je imao dvije prostorije, gornju i donju koja je imala bačvasti svod.

Dimenzije mauzoleja:¹⁵⁰

Vanjska dužina gornje prostorije: 5.75m;

Unutrašnji prostor je dug 4.45 m, a širok 2.35m.

Debljina zidova iznosi prosječno 0.65 m.

Unutar mauzoleja nalazila se i grobna komora¹⁵¹ (dimenzije: dužina 1.93, širina 1.25, visina vjerovatno 1.70), u koju se ulazilo preko otvora na sjeverozapadnom zidu širine svega 0,50m.¹⁵² U komori nije bilo ni sarkofaga niti kamenih ležaja, tako da su vjerovatno bili od

¹⁴⁵ Basler, 1990, 39.

¹⁴⁶ Sergejevski, 1951, 137.

¹⁴⁷ Sergejevski, 1951, 137.

¹⁴⁸ Basler, 1990, 39.

¹⁴⁹ Sergejevski, 1951, 137.

¹⁵⁰ Sergejevski, 1951, 137.

¹⁵¹ Više o kasnoantičkim grobnicama na svod u narednom poglavlju.

¹⁵² Sergejevski, 1951, 137.

drveta, što objašnjava i sedam željeznih klinova pronađenih unutar komore.¹⁵³ Od skeletnih ostataka nađene su kosti dva pokojnika i to na gomili, što indicira da je grob bio opljačkan.¹⁵⁴

Pored mauzoleja, sa vanjske strane pronađen je i dječiji skeletni ukop¹⁵⁵ na dubini od 1m.¹⁵⁶ Grob je bio napravljen od tegula, sa pločama škrljevca između kojih se nalazio malter.¹⁵⁷ Krov je bio prekriven tegulama, a pod groba je također napravljen od komada škrljevca.¹⁵⁸ U grobu su nađene kosti djeteta starosne dobi od tri do četiri godine, sa nekolicinom priloga.¹⁵⁹ Od priloga nađeni su: *zdjela od sivkaste zemlje (razbijena)*, *bronzana narukvica od savijenih žica (slomljena)*, *narukvica od tamnoplavog stakla (slomljena)*, *još jedna narukvica od tamnoplavog stakla s vanjske strane ukrašena crtama*, *željezni nožić* i *željeni klinac sa duguljastom glavom*.¹⁶⁰ Kao što je prethodno pomenuto, mauzolej iz Turbeta odiše elementima orijentalne sepulkralne arhitekture, koja prvenstveno stiže u Salonu te se širi i u unutrašnje dijelove krajem 4. i početkom 5. stoljeća.¹⁶¹

3.5. Kasnoantičke grobnice na svod

Kasnoantičke grobnice na svod predstavljaju najrašireniji tip grobnice zastupljen u Bosni i Hercegovini (slika 19). Ipak, moguće je primjetiti da su zastupljenije u određenim područjima nego u drugim. Tako je moguće mapirati dvije zone, jedna koja bi obuhvatala područje današnjeg Srednjobosanskog i dio Zeničko-dobojskog kantona (gradove poput Zenice i Travnika, Jajca, Donjeg Vakufa), a druga bi obuhvatala područje Hercegovačko-neretvanskog kantona (Konjic, Mostar, Stolac, Neum).¹⁶² Ipak, ono što je primjetno jeste da ovaj tip spomenika nije pronađen na sarajevsko-romanijskom prostoru, kao ni na prostoru Panonije, ali

¹⁵³ Sergejevski, 1951, 138.

¹⁵⁴ Sergejevski, 1951, 138.

¹⁵⁵ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁵⁶ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁵⁷ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁵⁸ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁵⁹ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁶⁰ Sergejevski, 1951, 140.

¹⁶¹ Paškvalin, 2012, 481.

¹⁶² Sejfuli, 2018, 13.

nezahvalno je tvrditi da one nisu korištene i na ovim područjima, zato što razlog može ležati u nedovoljnoj istraženosti lokaliteta.¹⁶³

Kasnoantičke grobnice na svod su konstruisane u obliku četvrtaste komore sa bačvastim svodom, na način da je svod pravljen najčešće od sedre. Zanimljiva je i pojava dodavanja ploča na bačvasti svod, kako bi formirao oblik krova na dvije vode. Ovaj tip je pronađen na lokalitetima Rupni do¹⁶⁴, te Groblje sv. Ive.¹⁶⁵ Također, na lokalitetima Smoljani i Bukovača primjećeno je da su se grobnice nalazile pod gomilom kamenja.¹⁶⁶ Kada je riječ o arhitektonskim elementima koje je ovaj spomenik imao bitno je istaći ulaz u grobnicu koji je mogao biti napravljen kao kvadratični otvor (oko 0,5 x 0,5m), ili je mogao biti tzv. *a pozzetto* koji predstavlja malo udubljenje kroz koje bi se pokojnik ubacivao u raku sa sandukom.¹⁶⁷

Pored "ulaza" veliki broj grobnica imao je i kline (ležaj za polaganje pokojnika, mogle su biti jedne ili dvije, ili bez), a u slučaju dvije kline, između njih bi se nalazio osarij (za odlaganje kostiju kako bi se napravilo mjesta za naredne ukope).¹⁶⁸ Najveći broj grobnica imao je varijaciju sa dvije kline (Vrdolje¹⁶⁹, Varošluk¹⁷⁰, grobnica br. 1 sa Grovnica¹⁷¹, Previš¹⁷², Studena česma¹⁷³, Čifluk¹⁷⁴, Čelije¹⁷⁵, Karahodže¹⁷⁶, Varvara¹⁷⁷, Crkva sv. Ruže¹⁷⁸, Cim¹⁷⁹, Vidaši-Pejjići¹⁸⁰, grobnice br. 1-3 sa Oboraca¹⁸¹, grobnice br. 1, 2, 4 Otinovci¹⁸²), ali široko rasprostranjena je bila i varijacija sa samo jednom klinom (grobница br. 2 Grovnice¹⁸³, Đelilovac¹⁸⁴, Velja Međa¹⁸⁵,

¹⁶³ Bujak-Lepić, 2014, 206.

¹⁶⁴ Miličević-Capek, 2011, 231.

¹⁶⁵ "Službeni glasnik BiH", broj 89/09.

¹⁶⁶ Paškvalin, 1959, 157.

¹⁶⁷ Sejfuli, 2018, 13.

¹⁶⁸ Bujak-Lepić, 2014, 203.

¹⁶⁹ Paškvalin, 1959, 149-150.

¹⁷⁰ Mandić, 1924, 88-90.

¹⁷¹ Vasilj, 2010, 143.

¹⁷² Miličević-Capek, 2011: 226.

¹⁷³ Busuladžić, 2012, 159-186.

¹⁷⁴ Bojanovski, 1964, 106.

¹⁷⁵ Sergejevski, 1936, 4-5.

¹⁷⁶ Paškvalin, 1983, 111.

¹⁷⁷ Patsch, 1907, 152.

¹⁷⁸ Atanacković-Salčić, 1988, 236.

¹⁷⁹ Anđelić, 1974, 189 i 213.

¹⁸⁰ Bojanovski, 1979, 160 ; Paškvalin, 1988, 143.

¹⁸¹ Basler, 1960, 59-72 .

¹⁸² Gudelj, 2000, 106-108.

¹⁸³ Vasilj, 2010, 144.

¹⁸⁴ Marković, 1938, 65-68.

Staroglavice¹⁸⁶, grobnica br. 4 Oborci¹⁸⁷, grobnice 1 i 3 Crkvine - Mali Mošunj¹⁸⁸, Vitina¹⁸⁹).¹⁹⁰ Također, bitno je istaći da postoji i nekolicina primjera u kojim grobnica nije imala kline (Tribožići¹⁹¹, Osatica¹⁹², Višnjica¹⁹³, Gornje Turbe¹⁹⁴, grobnice br. 2 i 4 Crkvine-Mali Mošunj¹⁹⁵), ali u takvim slučajevima pod bi bio konstruisan ili izlivanjem estriha, ili popločavanjem.¹⁹⁶

Kada je riječ o drugim karakteristikama ovih grobnica, bitno je istaći da im je unutrašnjost često bila malterisana ali bez ikakvih dodatnih ukrasa.¹⁹⁷ Jedini izuzetak pronađen je u kasnoantičkoj grobnici iz Malog Mošunja kod Viteza¹⁹⁸, gdje su uočene bobice (najverovatnije grožđa) urađene *al fresco* stilom.¹⁹⁹ Prosječna veličina grobnica otkrivenih u Bosni i Hercegovini je bila oko 2,25 m dužine, 1,67 m širine i 1,62 m visine.²⁰⁰

Najveća do sada otkrivena grobnica (Karahodže, Travnik)²⁰¹ je visoka 1,75m, 3,47m duga, te 2,48 m široka, dok je najmanja bila vjerovatno 1,10m i 1,30m duga, a 1,10m široka (Crkvina, Stolac).²⁰² Kao što je u prethodnom poglavlju pomenuto, lokalitet Crkvina iz Turbeta²⁰³ predstavlja veoma zanimljiv i jedinstven primjer u kojem su ukomponovani i podzemna grobnica te nadzemna prostorija čineći mauzolej. Pored mauzoleja sa hipogejem iz Turbeta, na lokalitetu Vrdolje kod Konjica²⁰⁴ pronađen je također zanimljiv primjer

¹⁸⁵ Miličević-Capek, 2011, 228.

¹⁸⁶ Bojanovski, 1982, 146-149.

¹⁸⁷ Basler, 1960, 59-72.

¹⁸⁸ Kujundžić, 1916, 489-490.

¹⁸⁹ Sergejevski, 1959, 171.

¹⁹⁰ Bujak-Lepić, 2014, 203.

¹⁹¹ Paškvalin, 1959, 155.

¹⁹² Paškvalin, 1983, 109-110.

¹⁹³ Paškvalin, 1983, 118.

¹⁹⁴ Sergejevski, 1951, 137-139.

¹⁹⁵ Kujundžić, 1916, 489-490.

¹⁹⁶ Bujak-Lepić, 2014, 203.

¹⁹⁷ Bujak-Lepić, 2014, 202.

¹⁹⁸ Kujundžić, 1916, 477-496.

¹⁹⁹ Kujundžić, 1916, 489-490.

²⁰⁰ Bujak-Lepić, 2014, 202.

²⁰¹ Paškvalin, 1983, 111.

²⁰² Miličević-Capek, 2011, 225-226.

²⁰³ Basler 1990, 39.

²⁰⁴ Paškvalin, 1959, 149-150.

arhitektonske kompozicije, gdje su dvije grobnice međusobno spojene vratima.²⁰⁵ Kada je riječ o pokretnim nalazima, jedan od najzanimljivijih predmeta pronađen unutar ovog tipa grobnica je definitivno zlatna ogrlica iz Turbeta, sastavljena od 18 medaljona i jednog križa (slika 20).²⁰⁶ Na medaljonima se nalaze prikazi anđela (šest), janjadi (jedanaest medaljona), te je na jednom medaljonu prikazana i ljudska figura sa natpisom *χαρίς* (grčki naziv za milost ili dobru volju).²⁰⁷

U Bosni i Hercegovini je do sad nađeno 80-ak grobnica na svod, a koje su vjerovatno često pravljene kao porodične grobnice ili grobnice nešto imućnijeg sloja.²⁰⁸ Kasnoantičke grobnice na svod svakako predstavljaju vrijedne nalaze, odnosno uobičajene pojave koje arheolozi nalaze kao prateći objekat bazilika.²⁰⁹ One su često služile i kao pomoć za datiranje ovih sakralnih objekata, iako su mogle biti starije ili mlađe od objekta u kojem su smještene.²¹⁰ Iako je na području Bosne i Hercegovine pronađen veliki broj ovih grobnica, što govori o tome da su one sigurno predstavljale jedan od vodećih tipova grobnica kada je riječ o sahranjivanju u ovom vremenskom periodu, one do sada nisu sistematski obrađene.²¹¹

3.6. Grobne konstrukcije na dvije vode

Uz sve nabrojane varijacije i tipove sepulkralnih spomenika koji se javljaju na tlu Bosne i Hercegovine treba pomenuti i još jedan dosta jednostavniji tip grobnica. Radi se o konstrukcijama na dvije vode, koje su mogle biti napravljene od kamenih ploča, te krovnih ili podnih cigli.²¹² Dakle radi se o jednostavnom tipu grobnice, koji se s obzirom na arhitektonsku skromnost i nedostatak vrijednih priloga pripisuje stanovnicima slabijeg imovinskog stanja.²¹³

Ono što je karakteristično za ovaj tip grobnica jeste njihova povezanost sa starokršćanskim bazilikama. Čremošnik navodi da njihov kršćanski kontekst potvrđuju i

²⁰⁵ Paškvalin, 1959, 149-155.

²⁰⁶ Sejfuli, 2018, 9.

²⁰⁷ Sejfuli, 2018, 9.

²⁰⁸ Miličević-Capek, 2011, 223.

²⁰⁹ Veletovac, 2014, 295.

²¹⁰ Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 47.

²¹¹ Bujak-Lepić, 2014, 201.

²¹² Paškvalin, 2012, 482.

²¹³ Paškvalin, 2012, 482.

analogije iz Solina, gdje su otkriveni slični primjerci grobnica.²¹⁴ Širom Bosne i Hercegovine otkrivene su uz bazilikalne i stambene komplekse, pa tako i u Bugojnu, Jajcu (slika 21), Zenici²¹⁵, na Mogorjelu²¹⁶, te u Višićima.²¹⁷ Zanimljiv primjer predstavlja nekropola ovakvih ukopa nađena u blizini Mogorjela. Basler navodi da se se radi vjerovatno o robovima koji su radili na imanju.²¹⁸

4. RANOSREDNJOVJEKOVNO DOBA

4.1. Ukop u sarkofag (rani srednji vijek)

Na području današnjeg Grada Mostara 1890. godine V. Radimsky je prilikom istraživanja ovog geografskog prostora pronašao sarkofag na lokalitetu Vrba (Han potoci).²¹⁹ Nedugo potom angažovao je Huga Jedličeka da nastavi istraživanje, koji je na istom mjestu našao i drugi manje veličine. Sarkofazi su bili izrađeni od vapnenca položeni paralelno na udaljenosti od oko 15-20 cm i orijentirani istok-zapad, te sa sličnom formom koja se samo razlikovala po dimenzijama.²²⁰ Poklopci i na ovim sarkofazima su bili u formi krova na dvije vode, te na sebi nisu imali niti natpis, niti ornamente.²²¹ Dimenzije većeg sarkofaga: vanjska dužina: 2,12 m, vanjska visina: 0,81 m, širina: 0,48 – 0,50 m (sužavanje pri dnu), a dimenzije manjeg sarkofaga: vanjska dužina: 1,18 m, vanjska visina: 0,50 m, širina pri uzglavlju: 0,52 m (podnožje izbijeno).²²²

Kako Radimsky navodi, veći sarkofag je opljačkan prilikom slučajnog otkrića, ali u drugom manjem su pronađeni vrijedni nalazi (slika 22), uključujući skelet ženskog djeteta.²²³ Manji sarkofag je bio razbijen sa strane, a raka u kojoj je pronađen je bila produžena kamenim pločama, što govori o sekundarnoj upotrebi samog spomenika.²²⁴ U manjem sarkofagu pronađen

²¹⁴ Čremošnik, 1965, 200.

²¹⁵ Truhelka, 1892, 347-348

²¹⁶ Basler, 1990.

²¹⁷ Paškvalin, 2012, 482.

²¹⁸ Basler, 1990, 41.

²¹⁹ Radimsky, 1890, 337.

²²⁰ Radimsky, 1890, 339.

²²¹ Radimsky, 1890, 339.

²²² Radimsky, 1890, 339.

²²³ Radimsky, 1890, 339.

²²⁴ Uglešić, 1996, 113.

je luksuzni ostrogotski nakit, i to par zlatnih naušnica s filigranskom jagodom i privjeskom s ulošcima smaragda i almandina, dio lančića od zlatnih cjevčica i almandinske perle, dvije srebrene pozlaćene lučne fibule, te srebrna bula sa dvije jantarne perle.²²⁵ Uglešić smatra da je moguće da, zlatni pektoral sa pet privjesaka i dvije agrafe orlovskog oblika (slika 23), koji se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu, potiče sa ovog lokaliteta.²²⁶

Iako se ne zna kakvog je karaktera ova nekropola pretpostavka je da se radi o manjoj porodičnoj nekropoli, čije su pokojnice, s obzirom na veliku količinu vrijednih nalaza, najvjerovatnije pripadale visokom sloju društva.²²⁷ Ono što je sigurno jeste da sarkofazi sa lokaliteta Vrba predstavljaju jedine do danas pronađene sarkofage sa ostrogotskim materijalom na prostoru Bosne i Hercegovine, te da samim tim predstavljaju važan nalaz kada je u pitanju arheologija, a i sama historija BiH.

4.2. Ukopi u tumule

Pored korištenja antičkih sarkofaga za sekundarno sahranjivanje pokojnika, u srednjem vijeku primjećena je i pojava naknadnih ukopa u prahistorijske tumule. Najviše ih je pronađeno na Glasinačkom području, ali Miletić navodi da je vjerovatno ova pojava bila i drugdje zastupljena samo nije dovoljno istražena.²²⁸ Ona također smatra da se prilikom iskopavanja tumula nije vodilo računa o analiziranju ovakvih ukopa, te su vjerovatno uzeti u obzir samo oni sa priložima.²²⁹ Ovo je vidljivo i iz dostupnih izvještaja sa iskopavanja tumula. Srednjovjekovni ukopi su samo usputno pomenuti, te u većini slučajeva nisu ni precizno datirani. Autorica rada je navedene lokalitete uvrstila kako bi se i navedena pojava ukopavanja u tumule tokom ranog srednjeg vijeka ispratila, ali sa velikom zadržkom po pitanju njihove datacije.

Prema dostupnim podacima iz Arheološkog leksikona BiH, sekundarni ukopi pronađeni u sklopu tumula primijećeni su na nekolicini lokalita, pa tako na Podilijaku²³⁰, Vrlazju²³¹,

²²⁵ Radimsky, 1890, 341.

²²⁶ Uglešić, 1996, 56-57; Vinski, 1954, 307 – 313.

²²⁷ Uglešić, 1996, 58.

²²⁸ Miletić, 1959, 219.

²²⁹ Miletić, 1959, 219.

²³⁰ Čović, 1959, 53-85; Miletić, 1959, 218.

Kovačevom dolu²³², Rusanovićima²³³, Plješevici²³⁴, Čitlucima²³⁵, te najvjerojatnije i na Gučevu²³⁶ gdje je pronađena naušnica koja odgovara periodu ranog srednjeg vijeka. Ranosrednjovjekovni ukop u tumul pronađen je i na lokalitetu Trnovice kod Zvornika²³⁷, ali s obzirom da se sumnja na sahranjivanje incineracijom zbog prisutnosti urne, ovaj lokalitet je analiziran u poglavlju urne u srednjem vijeku. Praksa ukopavanja u tumule nastavljena je i u kasnom srednjem vijeku. Pronađeni grobovi nisu imali neke specifične karakteristike, a kada je u pitanju pokretni materijal pronađeni su:

1. Na Podilijaku, u tumulu A, grobu 10, pronađen je jedan fragmenat slavenske keramike ukrašen višestrukom talasastom valovnicom.²³⁸ Čović datira grob u “kasnije periode ranog srednjeg vijeka”.²³⁹
2. Na lokalitetu Rusanovići, u tumulu 57 pronađen je gvozdeni krst (slika 24), željezna toka (slika 25) od pojasa, te željezna okovica sa štapa ili koplja, koje Čremošnik datira u 9-10. stoljeće.²⁴⁰
3. U Tumulu 1 na Gučevu pronađena je izolovana srebrena naušnica koja pripada periodu “seobe naroda”.²⁴¹
4. U tumulu na Vrlazju nađen je naknadni ukop sa sljepočničarkom kod glave, koja se datira u 9-10. stoljeće.²⁴²
5. U naknadno ukopanim grobovima u Čitlucima kod Sokoca, Franjo Fiala je našao dva slavenska lončića.²⁴³ U istom tumulu pronađeno je više grobova, te je jedan lončić pronađen u grobu 2, a drugi u grobu 3.²⁴⁴ Jajoliki lonac iz groba 3 tamne je boje i širokog

²³¹ Fiala, 1894, 722-729; Benac-Čović, 1956, 9-10.

²³² Fiala, 1892, 392-395; Fiala 1896, 438; Benac-Čović, 1956, 9-10.

²³³ Fiala 1894, 729-743; Fiala, 1895, 533-538; Fiala 1896, 426-435, Benac-Čović, 1956, 12; Benac-Čović, 1975, 7.

²³⁴ Fiala, 1895, 54-542; Benac-Čović, 1956, 17.

²³⁵ Fiala, 1892, 399-406; Benac-Čović, 1957, 15-17.

²³⁶ Fiala, 1895, 530-540; Benac-Čović, 1956, 10.

²³⁷ Kosorić, 1988, 93.

²³⁸ Čović, 1959, 60; Miletić, 1959, 218.

²³⁹ Čović, 1988, 105.

²⁴⁰ Fiala, 1894, 740; Čremošnik, 1951, 262.

²⁴¹ Fiala, 1895, 539.

²⁴² Čremošnik, 1951, 262-263.

²⁴³ Čremošnik, 1950, 386.

²⁴⁴ Fekeža, 1989, 217.

otvora, te oboda blago izvijenog prema van.²⁴⁵ Rađen je na kolu i smatra se da pripada drugom stepenu slavenske keramike.²⁴⁶ Na gornjoj polovini ovog lonca nalaze se urezane horizontalne linije ispod kojih su, također urezane, valovnice.²⁴⁷ U Čitlucima je nađen još jedan crvenkasti lončić sa drškom koji također spada u drugi stepen slavenske keramike.²⁴⁸ On je pronađen kao jedini prilog prahistorijskog tumula II u grobu 2.²⁴⁹ Pretpostavlja se da se na lončiću nalazi drška kao posljedica uticaja provincijske rimske keramike.²⁵⁰ Obod ovog lončića je blago izvijen prema van i facetiran na vanjskoj strani, te se od ornamenta na ramenu posude nalazi niz ukošenih uboda ispod kojih je cik-cak linija.²⁵¹

4.3. Urne (rani srednji vijek)

Kada govorimo o prisutnosti ritusa incineracije na prostoru Bosne i Hercegovine, pronađena je nekolicina lokaliteta sa fragmentima urni, ostataka gareži, kalciniranih kostiju ili nekih drugih elemenata koji se vežu za ovaj ritus.²⁵² Ipak, s obzirom da se u najvećem broju radi o slučajnim nalazima, teško je sa sigurnošću tvrditi da pronađeni artefakti zaista dokazuju zastupljenost ritusa incineracije.

DVOROVI

Na lokalitetu Dvorovi kod Bijeljine otkrivene su dvije ranoslavenske urne koje su slučajno pronađene prilikom iskopavanja prahistorijskog groblja.²⁵³ Unutar urni pronađeni su ostaci izgorjelih kostiju i pepela, a pored njih pronađen je i fragment posude ukrašen višestrukom

²⁴⁵ Fekeža, 1989, 217.

²⁴⁶ Čremošnik, 1950, 386.

²⁴⁷ Fekeža 1989, 217.

²⁴⁸ Čremošnik, 1950, 386.

²⁴⁹ Fekeža, 1989, 217.

²⁵⁰ Čremošnik, 1950, 387.

²⁵¹ Fekeža, 1989, 217.

²⁵² Šekelj-Ivančan, Tkalčec, 2006, 175.

²⁵³ Čremošnik, Kosorić, 1988, 89.

valovnicom, s ostacima prstiju kojim se posuda zaglađivala sa unutrašnje strane.²⁵⁴ Čremošnik urne datira u vremenskom okviru od druge polovine 6. stoljeća i na početak 7. stoljeća.²⁵⁵

SULTIĆI

Lokalitet u Sultiću kod Konjica otkriven je slučajno prilikom građevinskih radova 1954. godine.²⁵⁶ Prilikom iskopavanja nađeni su fragmenti keramike, životinjske kosti, gar, te oksidirani željezni nožić.²⁵⁷ Lokalitet je nažalost izgradnjom objekta devastiran, pa ga je Anđelić uspio parcijalno istražiti 1957. godine otvorivši sondu veličine 220x120cm.²⁵⁸ Prilikom iskopavanja došao je do zaključka da se radi o ovalnom tumulu veličine 85, širine 180 te dužine 400 cm, koji se sastojao od tri sloja (donji koji je predstavljao nasip od prečišćene zemlje, drugi sloj zemlje od 10 cm sa mnogo gara nagorenih kostiju i keramike, te završni sloj od kamena).²⁵⁹

U tumulu su pronađeni mnogobrojni nalazi keramike, životinjskih kostiju, velika količina gara i pepela te dijelovi dva željezna nožića i esker.²⁶⁰ Anđelić je keramiku pronađenu na lokalitetu datirao u 8. stoljeće, te je svrstao u starije tipove slavenske keramike (gradišna keramika I po Niderleu), a sam tumul interpretira kao nalaz paljevinskog groba.²⁶¹ Ipak, Anđelićevu interpretaciju ne treba uzimati zdravo za gotovo s obzirom da u tumulu nisu pronađeni ostaci ljudskih kostiju. Ovu sumnju iskazuje i Tomislav Fabijanić koji navodi da nedostatak kostiju ukazuje prije na pogrebni obred, nego na paljevinski grob.²⁶²

BOSANSKA RAČA

U Bosanskoj Rači pronađeno je groblje čiji nalazi su odgovarali vremenskom periodu od antike pa sve do srednjeg vijeka.²⁶³ Na rubu nekropole nađena su tri ognjišta sa fragmentima

²⁵⁴ Šekelj-Ivančan, Tkalčec, 2006, 178.

²⁵⁵ Čremošnik, 1970, 100-101

²⁵⁶ Anđelić, 1959, 203.

²⁵⁷ Anđelić, 1959, 203.

²⁵⁸ Anđelić, 1959, 203.

²⁵⁹ Anđelić, 1959, 205.

²⁶⁰ Anđelić, 1959, 205.

²⁶¹ Anđelić, 1959, 208.

²⁶² Fabijanić, 2008, 88.

²⁶³ Čremošnik, Kosorić, 1988, 89.

keramike od koje se ističe nalaz urne koju je Čremošnik datirala u drugu polovinu 7. stoljeća.²⁶⁴ Pored urne na nekropoli je pronađena i slavenska "S" naušnica.²⁶⁵

KAMENICA

Na lokalitetu Kamenica kod Mahovljana pronađena je urna pored koje je nađen i željezni nož manjih dimenzija.²⁶⁶ Radi se o slučajnom nalazu koji se datira u period od 7-9. stoljeća.²⁶⁷ Ovaj nalaz se veže sa ritusom incineracije iako pouzdanih dokaza koji bi zaista upućivali da se radi o ovom pogrebnom ritual nema.

BAGRUŠA

Na lokalitetu Bagruša u Petoševcima pronađene dvije urne. Obje urne su se nalazila unutar redova grobova, na dubini od 50 i 30 cm.²⁶⁸ Žeravica urne datira oko 800. godine, a s obzirom da su pronađene ukopane između redova drugih grobova^dolazi do zaključka koji ukazuju na zastupljenost biritualnog ritusa na ovoj nekropoli.²⁶⁹

Urn I - Radi se o jajolikoj posudi napravljennoj od slabo pročišćene zemlje sa blago izvijenim obodom prema van.²⁷⁰ Visina posude je 15,2 cm, a prečnik oboda 12 cm.²⁷¹ U posudi je nađeno dosta sitnih kalciniranih kostiju i pepela, te se na osnovu toga, a i činjenice da je ukopana neovisno od drugih skeleta dolazi do zaključka da se radi o grobu u kome su spaljeni ostaci mrtvaca sahranjeni u urni.²⁷²

Urn II - Druga jajolika posuda također je sadržavala ostatke spaljenih kostiju i pepela kako u urni tako i oko nje.²⁷³ Niz vertikalnih udubljenja krasi prostor od oboda do trbuha urne na

²⁶⁴ Čremošnik, 1970, 100.

²⁶⁵ Čremošnik, 1950, 383.

²⁶⁶ Miletić, 1971, 23-27.

²⁶⁷ Miletić, 1988, 51.

²⁶⁸ Žeravica, 1985, 153.

²⁶⁹ Žeravica, 1985/86, 155.

²⁷⁰ Fekeža, 1989, 219.

²⁷¹ Žeravica, 1985/86, 153.

²⁷² Žeravica, 1985/86, 129-209.

²⁷³ Žeravica, 1985, 154-155.

koji se nastavlja horizontalni niz razvučenih valovnica.²⁷⁴ Posuda je na dnu probušena, vjerovatno zbog oticanja vode koja bi se u njoj sakupljala, što predstavlja dokaz da se ne radi o posudi koja je namjenjena kao prilog sa hranom.²⁷⁵ Unutar ove urne su pronađeni i ostaci veće keramičke posude za koju se pretpostavlja da je stavljena kao prilog u grobu.²⁷⁶ Urna II je ukopana u jedan od redova groblja, što ukazuje na poštivanje grobnih redova.²⁷⁷

GOMJENICA

Na lokalitetu Gomjenica kod Prijedora također je pronađena jedna urna sa ostacima kalciniranih kostiju. Urna čiji je samo donji dio bio sačuvan pronađena je na dubini od 0.40 m, a prostor oko i ispod urne sadržavao je ostatke gara i ugljenisanog drveta.²⁷⁸ Miletić smatra da kontekst u kojem je urna pronađena ide u prilog interpretaciji koja ukazuje na pogrebni ritual, jer da se radilo o incineraciji urna je trebala nakon spaljivanja biti ukopana negdje drugo.²⁷⁹ U slučaju da se ipak radi o paljevinskom grobu s urnom, Miletić u tom slučaju isključuje biritualnost, s obzirom da se radi o izoliranom primjerku.²⁸⁰ Nekropola iz Gomjenice predstavlja tip grobova na redove čija datacija odgovara periodu od 10-11. stoljeća.²⁸¹

KRČEVINE

Na lokalitetu Krčevine, u mjestu Trnovice kod Zvornika, pronađen je grob s paljevinom ukopan u prahistorijski tumul.²⁸² Unutar tumula nađeno je dvanaest grobova koji su pripadali različitim vremenskim periodima, a grob br. 12 se veže za period ranog srednjeg vijeka.²⁸³ Pored urne nađen je i željezni nož (13,5 cm) s ravnim sječivom i drškom.²⁸⁴

²⁷⁴ Žeravica, 1985/86, 154.

²⁷⁵ Žeravica, 1985/86, 154.

²⁷⁶ Žeravica, 1985, 155.

²⁷⁷ Žeravica, 1985, 155.

²⁷⁸ Miletić, 1966/67, 112.

²⁷⁹ Miletić, 1966/67, 112-113.

²⁸⁰ Miletić, 1966/67, 112.

²⁸¹ Miletić, 1966/67, 112.

²⁸² Kosorić, 1983, 39-40.

²⁸³ Šekelj-Ivančan, Tkalčec, 2006, 177.

²⁸⁴ Kosorić, 1988, 93.

HODBINA

U selu Hodbine, na lokalitetu Žarovice 1889. godine je Radimsky obavljao istraživanja nalazišta koje je imalo ostatke prahistorijskog rimskog i srednjovjekovnog doba.²⁸⁵ Tom prilikom je otkrivena nekropola sa urnama.²⁸⁶ Kako Radimsky navodi unutar urni je bilo spaljenih kostiju, a za oko mu je zapala i keramika ukrašena češljastim valovnicama, zbog čega je groblje povezo sa Slovenima.²⁸⁷ Ipak ovu tvrdnju nije moguće provjeriti jer pomenuta keramika nije dostupna u zbirci.²⁸⁸

4.4. Nekropole uz antičke objekte ili bazilikalne prostore

Jedna od najčešćih pojava ranosrednjovjekovlja u BiH jeste ukopavanje u objekte antičkog doba. Neki od njih su bili pronađeni u sklopu stambenih objekata, dok je dosta više grobova nađeno u sklopu bazilika. Ovakva vrsta ukopa, predstavlja čestu pojavu u periodu kako ranog tako i kasnog srednjeg vijeka.

Ukopavanje u ruševine bazilika vršeno je često, a oni koji se mogu dovesti u vezu sa vremenskim okvirom ranog srednjeg vijeka su: Srđ u Brezi²⁸⁹, Bilimišće u Zenici²⁹⁰, Nerezi kod Čapljine²⁹¹, Crkvina u Rogaćićima²⁹², Crkvina u Cimu²⁹³, Skelani²⁹⁴, Mogorjelo²⁹⁵, Višići²⁹⁶, Rešetarica²⁹⁷ itd.²⁹⁸ Nalazi kršćanskih kulturnih građevina iz vremena od 4. do 6. stoljeća u Bosni i Hercegovini smatraju se izuzetno važnim za poznavanje vjerskih prilika u zemlji tokom kasne antike. Na osnovu pronađenih ostataka bazilika napravljenih od kamena, može se primijetiti da je uticaj kršćanstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije u 4. stoljeću bio veoma mali, jer su one u

²⁸⁵ Basler, 1988, 299.

²⁸⁶ Šekelj-Ivančan, Tkalčec, 2006, 177.

²⁸⁷ Radimsky, 1891, 165.

²⁸⁸ Čremošnik, 1949-1950, 387

²⁸⁹ Čorović, 1913.

²⁹⁰ Truhelka 1892.

²⁹¹ Sergejevski, 1959.

²⁹² Čremošnik, 1953.

²⁹³ Anđelić, 1976.

²⁹⁴ Patch, 1907.

²⁹⁵ Basler, 1990.

²⁹⁶ Čremošnik, 1965.

²⁹⁷ Vrdoljak, 1988.

²⁹⁸ Miletić, 1988, 88.

ovom vremenu vrlo rijetke.²⁹⁹ Ipak, ovakav zaključak bi trebalo veoma oprezno donijeti, s obzirom da su se bazilike mogle graditi i od drugih materijala, poput drveta, čije ostatke bi bilo teže naći. Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih osobina koje se mogu smatrati tipičnima. Tako su sve one malene i gotovo kvadratične, s nizom prostorija, a prostor za vjernike je vrlo malen. Orijentirane su obično u pravcu istok - zapad.³⁰⁰

Nažalost, istraživanje ovakvih lokaliteta, odnosno šireg areala oko bazilika, u kojima su se često nalazili grobovi, nije rađeno na sistematski način. Ono se obavljalo nekako usputno s ciljem prikupljanja muzejskog materijala, pa nije moguće detaljnije govoriti o njima u kontekstu promatranja. Formiranje groblja uz ili u ruševine sakralnih i drugih antičkih objekata zaista predstavlja jednu od češćih pojava, a u nastavku će biti prezentovani najvažniji lokaliteti gdje je ova pojava uočena.³⁰¹

REŠETARICA (Livno)

Rešetarica kod Livna predstavlja kompleksni lokalitet korišten od prahistorije pa do kasnog srednjeg vijeka.³⁰² Kasnoantička bazilika otkrivena je slučajno 1987. godine nakon što se voda Buškog jezera povukla zbog suše.³⁰³ Bazilika je bila orijentisana u pravcu istok-zapad, dimenzija 15.90x17m, i sastojala se od broda sa apsidom i narteksom, i sporednih prostorija koje su vjerovatno služile kao krstionica.³⁰⁴ Bazilika se datira od 4-6. stoljeća, a vjerovatno je vjerovatno uništena 6. ili 7. stoljeća.³⁰⁵ U ruševine bazilike ukopavani su ranosrednjovjekovni grobovi (nađeno 7 grobova) koji se mogu datirati u drugu polovinu 8. i 9. stoljeća, a ukopavanje je nastavljeno i na prostoru oko bazilike sve do kasnog srednjeg vijeka.³⁰⁶

²⁹⁹ Iz perioda kasne antike pronađeni su tragovi oko pedeset takvih objekata. Veletovac, 2014, 295; Džido, 2014, 169.

³⁰⁰ Basler, 1986, 66.

³⁰¹ U literaturi se spominje još nekolicina lokaliteta, na kojima su nađeni ostaci slavenske keramike, kao nalazi koji datiraju do 11. stoljeća, ali informacije o grobnim cjelinama nisu bile dostupne.

³⁰² Vrdoljak, 1988, 119.

³⁰³ Vrdoljak, 1988, 171.

³⁰⁴ Vrdoljak, 1988, 173-175.

³⁰⁵ Vrdoljak, 1988, 178.

³⁰⁶ Vrdoljak, 1988, 179.

Kada je riječ o karakteristikama nekropole, grobovi br. 1, 2, 3, 4 i 5 predstavljaju proste rake sa pokojnicima orijentiranim u pravcu zapad-istok.³⁰⁷ Grobove br. 6 i 7 karakteriše neobrađeno kamenje stavljeno oko skeleta pokojnika te orijentacija pravca sjeverozapad-jugoistok.³⁰⁸ Prilozi su nađeni u grobovima br. 3 i 4, a dio grobova je Vrdoljak ponovno zatrpao. U grobu 3 nađen je par ostruga, nož, te željezna šipka, dok je u grobu 4 nađen mač, par ostruga (samo u fragmentima) te nekoliko željeznih komadića čija namjena ili pripadnost nije utvrđena.³⁰⁹

Pomenuti mač liči na karolinški tip "K" mača, koji karakteriše dvosjekla oštrica sa kratkom nakrsnicom na balčaku te spljoštenim vrhom.³¹⁰ Vrdoljak pretpostavlja da bi se u slučaju ovog mača moglo raditi o radionici iz Dalmacije (8-9. stoljeće) u kojoj su se radili mačevi po uzoru na karolinške.³¹¹ U istom grobu nađene su i ostruge također karolinškog tipa, kao i fragmenti ostruga iz groba 3.³¹² Vrdoljak i ostale predmete (noževe, jezičac, kresiva...) datira u isti vremenski okvir od 8-9. stoljeća.³¹³

BORAK - VRBA

Na lokalitetu Borak na Glamočkom polju istraživanja kasnoantičke bazilike (slika 27) vršio je Ivo Bojanovski od 1974. do 1976. godine.³¹⁴ Posljednju godinu istraživanja ovog lokaliteta, u zapadnom dijelu bazilike pronađena je grobnica sa više skeleta u kojoj su pronađene četiri keramičke posude pripisane slavenskoj keramici.³¹⁵ Petnaest skeleta pronađeno je pomiješano sa životinjskim kostima, zemljom i naslagama kamena u zapadnom dijelu narteksa bazilike.³¹⁶ Ovo odaje dojam da su ukopi ovdje odlagani bez reda, odnosno kao da su jednostavno nabacani u jednom trenutku.

³⁰⁷ Vrdoljak, 1988, 184-187.

³⁰⁸ Vrdoljak, 1988, 184-187.

³⁰⁹ Vrdoljak, 1988, 184.

³¹⁰ Vrdoljak, 1988, 187.

³¹¹ Vrdoljak, 1988, 188.

³¹² Vrdoljak, 1988, 188.

³¹³ Vrdoljak, 1988, 188-189.

³¹⁴ Bojanovski, 1980/81, 195.

³¹⁵ Miletić, 1980/81, 213.

³¹⁶ Fekeža, 1989, 217.

Bazilika se sastojala od tri dijela: naosa, nartekse i prezbitarija, sa ukupno devet prostorija.³¹⁷ U sjevernom dijelu bazilike (dio B) nađena je zidana grobnica.³¹⁸ Ova bazilika pripada tzv. bosanskom tipu, a datira se u 5 i 6. stoljeće.³¹⁹ Bitno je također istaći da bazilika iz Vrbe spada u najveće primjerke (28,50 x 19,10 metara) ovakvih objekata nađenih na prostoru Bosne i Hercegovine.³²⁰ Kod ulaznih vrata bazilike, na zapadnoj fasadi otkopana je sonda (1,5 X 1,5 m) sa zajedničkom grobnicom, koja se pruža van iskopanog okvira prema jugu i istoku.³²¹ Skeleti su bili smješteni na dubini od 0.90 do 1.40 m ispod poda.³²² Pojedinačnih i naknadnih ukopa nađeno je na više mjesta. Očito je bazilika već tada bila porušena, pa su se ukopi vršili oko ruševina.³²³ Od pokretnih nalaza pronađenih na lokalitetu bitno je pomenuti malu brončanu fibulu sa povijenom nogom, profiliranom glavicom i urezanim ukrasom, koja tipološki odgovara 6. stoljeću, odnosno pripada ranovizantijskom tipu koji se pripisuje romaniziranom stanovništvu.³²⁴ Pored fibule nađeni su i križ latinskog tipa, vjerovatno aplika, kružna željezna kopča, te bojna sjekira koja je pripadala nekom od naknadnih ukopa.³²⁵

Kada je riječ o keramičkim predmetima i fragmentima koji su njima pripadali, nađene su već pomenute četiri posude datirane na kraj 8. i početak 9. stoljeća.³²⁶

1. Radi se o zdepastom sivosmeđem loncu tankih zidova i grube fakture sa primjesom pijeska i prevlakom. Obod posude je blago izvijen prema van, a na dnu se nalazi kružno udubljenje koje ukazuje da je posuda rađena na sporom kolu³²⁷ sa naknadnim modeliranjem.³²⁸

³¹⁷ Bojanovski, 1980/81, 197; Veletovac, 2014, 288.

³¹⁸ Bojanovski, 1980/81, 201; Veletovac, 2014, 288.

³¹⁹ Bojanovski, 1980/81, 197; Veletovac, 2014, 288.

³²⁰ Bojanovski, 1980/81, 197; Veletovac, 2014, 288.

³²¹ Bojanovski, 1980/81, 198-199.

³²² Bojanovski, 1980/81, 198-199.

³²³ Bojanovski, 1980/81, 198-202.

³²⁴ Bojanovski, 1980/81, 204; Vinski, 1974, 38-39; Miletić, 1978, 160.

³²⁵ Bojanovski, 1980/81, 205-206.

³²⁶ Miletić, 1980/81, 213-224.

³²⁷ Fekeža 1989, 217.

³²⁸ Miletić 1981, 213.

2. Posuda oblika valjkastog lončića grublje, prečišćene fature i grube izrade.³²⁹ Obod posude je mjestimično facetiran i blago izvijen prema van.³³⁰ Od ornamentata nalaze se „na gornjoj polovini trbuha dva niza dubokih grubo izvedenih vertikalnih uboda.”³³¹ Posuda je rađena rukom što kao posljedicu ima zidove nejednake debljine i neujednačeno pečenje, a samo gornji dio posude je izrađen na kolu.³³²
3. Treća nađena posuda ima jajolik oblik, tamnosive boje. Ovaj jajoliki lonac ima široki otvor, sužava se prema dnu na kom se nalazi trag od sporog kola³³³ na osnovu čega se zna njegova izrada. Pored izrade na ručnom kolu u donjem dijelu je dotjeran rukom.³³⁴
4. Jajoliko-trbušasti lonac s niskim vratom i blago izvijenim obodom prema van ima neujednačenu tamnosivo-oker boju.³³⁵ Ovaj lonac grube fature i tankih zidova izrađen je na sporom kolu što se zaključuje na osnovu dva udubljenja na dnu posude.³³⁶

Posuda br. 3 pokazuje sličnosti sa posudama nađenim na Grborezima³³⁷ i Mogorjelu³³⁸. Istraživanje grobova, nikada nije dovršeno tako da ne postoji veća količina informacija koja bi mogla pomoći u daljem istraživanju ovog lokaliteta.

NEREZI (Čapljina)

Istraživanje lokaliteta Nerezi urađeno je 1956. godine u organizaciji saradnika Zemaljskog muzeja koji se, s obzirom na česte površinke pronalaska materijala iz rimskog doba, odlučio na probno iskopavanje tokom kojeg su nađeni ostaci kasnoantičke bazilike, kao i srednjovjekovnih grobnica na sjevero-zapadnoj strani.³³⁹ Bazilika (slika 28) je izgrađena prije dolaska Slavena, s obzirom na antički oblik baptisterija, te je poslije rušena i korištena kao groblje, a datacija odgovara 5. odnosno 6. stoljeću, s obzirom na okvir doseljenja Slavena i početke njihovih napada. Bazilika je bila kvadratnog tlocrta, dimenzija 15.5x14.10m, a od

³²⁹ Fekeža 1989, 217.

³³⁰ Miletić 1981, 214.

³³¹ Fekeža 1989, 217.

³³² Miletić 1981, 214.

³³³ Fekeža 1989, 217.

³³⁴ Miletić 1981, 218.

³³⁵ Miletić, 1980/81, 219.

³³⁶ Fekeža 1989, 217.

³³⁷ Bešlagić, Basler, 1964, 36.

³³⁸ Čremošnik, 1952, 254.

³³⁹ Sergejevski, 1959, 163.

prostorija je imala predvorje lađe s polukružnom apsidom, baptisterij i krstoliku piscinu koja je bila ukopana duboko u zemlju.³⁴⁰ Kada je riječ o dataciji, Sergejevski baziliku datira u 6. stoljeće, dok je Basler i Miletić vežu za 5. stoljeće.³⁴¹

Prilikom iskopavanja bazilike u Nerezima došlo je do otkrića određenog broja ranosrednjovjekovnih grobova u sklopu same bazilike. Grobovi su bili pronađeni u jako oštećenom stanju, te su bili poprilično izmješani sa zemljom.³⁴² Prostorija (D) služila je u prvom planu kao predsoblje.³⁴³ Iz prostorije (D), vrata su vodila u krstionicu (E) u kojoj su nađeni ostaci tri odrasle osobe i jednog djeteta.³⁴⁴ U samoj sredini piscine pronađeni su ostaci ženskog kostura okrenutog glavom ka zapadu.³⁴⁵ U prostoriji (F) pronađen je zidani grob koji se nalazio u sjeverozapadnom dijelu prostorije. Njegove su dimenzije 1.94 x 1.05, a visina iznad poda iznosila je 0.96 cm.³⁴⁶ Grob je veoma slabo zidan, po svemu sudeći neovisno od zgrade. Grob je iznutra bio prepun zemlje i kostiju u neredu. U jugoistočnom zidu je takođe bio grob koji je ošteti zid apside.³⁴⁷

Na ovom lokalitetu je pronađeno ukupno 25 fragmenata keramike³⁴⁸ u amorfnoj masi zemlje izmješane sa kostima unutar prostora kasnoantičke bazilike čiji prostor je iskorišten kao groblje.³⁴⁹ Sva slavenska keramika pronađena na ovom lokalitetu pripada prvom praškom i drugom tipu slavenske keramike.³⁵⁰ Za prvih pet fragmenata Anđelić navodi da sigurno pripadaju prvom stepenu slavenske keramike, dok za ostale smatra da pripadaju drugom stepenu.³⁵¹

³⁴⁰ Basler, Miletić, 1988, 332.

³⁴¹ Sergejevski, 1959, 163; Basler, Miletić, 1988, 332.

³⁴² Sergejevski, 1959, 163-165.

³⁴³ Sergejevski, 1959, 165.

³⁴⁴ Sergejevski, 1959, 165.

³⁴⁵ Sergejevski, 1959, 163-165.

³⁴⁶ Sergejevski, 1959, 166.

³⁴⁷ Sergejevski, 1959, 166.

³⁴⁸ Sergejevski, 1959, 166.

³⁴⁹ Fekeža 1989, 213-214.

³⁵⁰ Anđelić 1959, 175.

³⁵¹ Anđelić, 1959, 175-178.

1. Fragment zdepastog lonca, nevješte izrade i debljih zidova (0,4-0,7 mm).³⁵² Ovaj fragment lonca je svijetlosive boje sa mnogo primjese pijeska krupnog zrna u fakturi i vrlo slabog pečenja.³⁵³ Prije pečenja na rame lončića aplicirana je valovnica sa urezanim kružnicama među kojima su vertikalne crtice.³⁵⁴ Ovaj lončić je rađen rukom i pripada prvom stepenu slavenske keramike, odnosno praškom tipu.³⁵⁵
2. Fragment lonca također spada u prvi stepen slavenske keramike, a njegov vrat je uspravan sa blagim nagibom prema van.³⁵⁶
3. Fragment lonca čija debljina zidova se povećava idući prema dnu oko čijeg ruba se nalazi plastično zadebljanje širine 10-12 mm.³⁵⁷ Dimenzije fragmenta su 7x5,5 cm, po fakturi je iste kvalitete kao i prethodno spomenuti fragmenti što znači da pripada prvom stepenu slavenske keramike, ali se razlikuje od prethodnih fragmenata po tamnijoj boji u prelomu.³⁵⁸
4. Fragment lonca oboda blago povijenog prema van, nešto vještije izrade i niskog vrata oko kojeg se nalaze tragovi horizontalnih linija za koje se pretpostavlja da su urađene slobodnom rukom.³⁵⁹ Površina ove posude je crvenkastosive boje, dok je u prelomu siva.³⁶⁰
5. Jajoliki lonac “širokog otvora, blagog prelaza iz ramena u kratak vrat koji, pak, blago prelazi u obod blago izvijen prema vani, polukružno završen.”³⁶¹ Ovaj rekonstruisani lonac pripada drugom stepenu slavenske keramike.³⁶² Površina ovog lonca je dobro zaglađena i crvenkaste boje, dok je faktura grublja ali bolje prečišćena.³⁶³ Za razliku od keramike prvog stepena, keramika drugog stepena slavenske keramike ima vratove više povijene prema van koji su pritom izrađeni na lončarskom kolu dok je ostatak posude

³⁵² Fekeža, 1989, 213.

³⁵³ Anđelić, 1959, 175.

³⁵⁴ Fekeža, 1989, 213.

³⁵⁵ Anđelić, 1959, 175.

³⁵⁶ Anđelić, 1959, 175.

³⁵⁷ Anđelić, 1959, 176.

³⁵⁸ Anđelić, 1959, 176.

³⁵⁹ Anđelić, 1959, 176.

³⁶⁰ Anđelić, 1959, 176.

³⁶¹ Fekeža 1989, 213.

³⁶² Anđelić 1959, 177.

³⁶³ Fekeža 1989, 213.

modeliran rukom.³⁶⁴ „Iako još uvijek u fakturi pojedinih fragmenata ima i krupnijeg pijeska, sve češće se pojavljuju i proizvodi sa bolje prečišćenom zemljom i sitnijim pijeskom, a mnogo veća pažnja je posvećena zaglađivanju vanjske površine sudova.”³⁶⁵ Visina ove posude je 16,7 cm, širina oboda 11,7 cm, a širina dna 11 cm.³⁶⁶ Kod keramike drugog stepena prevladavaju tamnosiva i tamnocrvena boja, dok u prvom stepenu prevladava svijetlosiva.³⁶⁷ Na dnu ove posude nalazi se otisak ručnog kola dok je na ramenu ornament nemarno urezane cik-cak linije.³⁶⁸

Uz ove keramičke posude koje se datiraju u vremenski okvir od 7-9. stoljeća, nađene su i dvije bronzane naušnice koje su čest prilog u slavenskim grobovima od 7. stoljeća.³⁶⁹ S obzirom na dataciju nađenih priloga i grobovi nađeni na Nerezima odgovaraju vjerovatno istom periodu.

DUBINE-DOLJANI (Čapljina)

Ovakvu vrstu ukopa nalazimo na lokalitetu Dubine - Doljani. Lokalitet Dubine nalazi se na samom jugu Bosne i Hercegovine u okviru općine Čapljina. Na značaj ovog lokaliteta prvi je ukazao K. Patsch 1906. godine u radu *Pseudo-Skylaxovo jezero, doprinos povijesti rimske provincije Dalmacije*.³⁷⁰ Zaštitna iskopavanja počela su 2009. godine, te su trajala do 2011. godine, a pored gradine sa ostacima fortifikacije i "limitiranim" tumulom, te poznatog naselja sa rimskom arhitekturom, pronađeni su i grobovi sa ranosrednjovjekovnim ukopima.³⁷¹ Prvi grobovi s osteološkim ostacima tri odrasle osobe i tri djeteta registrirani su tokom zaštitnih istraživanja 2009. i 2010. godine dok je 2011. godine došlo do otkrića ostataka još dvije odrasle osobe.³⁷²

- Grob 1 (slika 29) je pronađen na dubini od 0.40 m, te je bio ukopan u živu stijenu. U njemu je sahranjen skelet odrasle ženske osobe u dobi od 30-40 godina, a kosti lijeve

³⁶⁴ Anđelić 1959, 177.

³⁶⁵ Anđelić 1959, 177.

³⁶⁶ Fekeža 1989, 213.

³⁶⁷ Anđelić 1959, 177.

³⁶⁸ Fekeža 1989, 213.

³⁶⁹ Basler, Miletić, 1988, 332.

³⁷⁰ Patsch, 1907, 322.

³⁷¹ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷² Vasilj, 2012, 119-122.

podlaktice i desne ruke su bile obavijene oko keramičke posude u prsnom dijelu.³⁷³ Uz kostur je ležala i dislocirana lubanja koja je vjerovatno pala zbog položaja i okrenula se naopako. Uz ovaj kostur pronađeni su fragmenti lubanja i bedrene kosti najmanje dva djeteta mlađa od 2 godine.³⁷⁴

- Grob 2 (slika 30) je bio takođe ukopan u temeljnu stopu antičkog hrama. U njemu je bila sahranjena odrasla muška osoba starosne dobi od 30-35 godina. Ruke su ispružene niz tijelo, a šake položene na karlicu. Nedostajale su kosti stopala, koje su naknadno pronađene sa kostima iz grobova 1 i 3.³⁷⁵ Vidljivi su određeni graditeljski zahvati u grobu kao što su popločavanje groba manjim fragmentima tegula, imbreksa i amfora.³⁷⁶
- Grob 3 (slika 31) je tek otkriven uklanjanjem ostataka iz groba br. 2. Noge i karlica su se nalazile ispod groba br. 1, a glava, ruke, prsni koš i rebra ispod groba br. 2. U njemu je ukopana odrasla muška osoba u starosnoj dobi od 30-40 godina.³⁷⁷
- Grob 4 (slika 32) je takođe ukopan u temeljnu stopu antičkog hrama. U njemu su pronađeni devastirani ostaci odrasle ženske osobe. Nadlaktične kosti su bile uz tijelo, a ruke prekrížene u karličnom dijelu. Ispod kostiju šake nalazile su se dvije životinjske kosti (slika 33).³⁷⁸
- Grob 5 (slika 34) je pronađen na kraju južne strane antičkog zida na živoj stijeni. Zbog vlage kosti su bile poprilično dobro sačuvane. U ovom grobu je sahranjena mlađa osoba čiji pol nije ustanovljen. Lubanja je bila dosta oštećena, desna ruka spuštена niz tijelo, lijeva položena na karlicu, dok su noge bile sastavljene u koljenima. Uz desnu bedrenu kost nalazili su se fragmenti veće keramičke posude. Što se graditeljskih intervencija tiče, nisu bile znatnije.³⁷⁹

³⁷³ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁴ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁵ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁶ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁷ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁸ Vasilj, 2012, 119-122.

³⁷⁹ Vasilj, 2012, 119-122.

Što se tiče keramičkog materijala pronađenog na nekropoli u Doljanima posebnu pažnju zauzimaju: posuda iz groba br. 1 i fragmenti slične (skoro identične) posude iz groba br. 5. Osim ovih, druge keramike, s izuzetkom manjih fragmenata grube keramike u grobovima, skoro da nije bilo.³⁸⁰ U ovom kontekstu, spomenuta posuda i fragmenti posude iz groba br. 5 najznačajniji su nalazi jer su keramičke posude, bile najčešći prilog u ranosrednjovjekovnim grobljima na redove s “paganskim obredima”, kao što je to i ovdje vjerovatno slučaj.³⁸¹ Ono što svakako predstavlja zanimljivu pojavu jeste pronalazak skeletnih ostataka koji su pripadali višestrukim osobama unutar groba, što je slučaj sa grobom br. 1. Višestruki ukopi nisu predstavljali nepoznanicu u ovom vremenskom periodu, te su otkriveni na lokalitetima poput Nin Ždrijac³⁸², Materiza³⁸³, Maklinovo brdo u Kašiću³⁸⁴ itd. Ovaj lokalitet pokazuje i sličnosti sa drugim lokalitetima BiH, kako po načinu ukopavanja, obliku grobova i njihovoj ukomponiranosti u antičke objekte, pa tako ga je moguće vezati sa Višićima, Mogorjelom, Rešetaricom, kod Livna itd.³⁸⁵

Kada je u pitanju datacija lokaliteta i predmeta pronađenih prilikom iskopavanja, Vasilj smatra da je Dubine moguće smjestiti u vremenski okvir od 8. do 9. stoljeća, te navodi da bi taj vremenski okvir proširila čak i na 7. stoljeće zbog pronađenih posuda.³⁸⁶ Sa ovom konstatacijom Vasilj se teško složiti s obzirom na nedostatak priloga koji bi zaista potvrdili pripadnost lokaliteta ranijim stoljećima. Bez obzira na navedeno, lokalitet odgovara periodu 8-9. stoljeća. Od priloga je pronađena jedna srebrena jagodica sljepoočničarke³⁸⁷, koja ne pomaže pri konkretnijoj dataciji jer predstavlja prilog koji se kontinuirano pronalazio na lokalitetima do 11. stoljeća.³⁸⁸

³⁸⁰ Vasilj, 2012, 128.

³⁸¹ Petrinec, 2009, 14-15.

³⁸² Petrinec, 2009, 106.

³⁸³ Belošević, 1973, 227-228.

³⁸⁴ Petrinec 2009, 106, Belošević, 2000, 88.

³⁸⁵ Vasilj, 2012, 125.

³⁸⁶ Vasilj, 2012, 125.

³⁸⁷ Vasilj, 2012, 130.

³⁸⁸ Petrinec 2009, 208-212.

SULTANOVIĆI (Bugojno)

Groblje na Sultanovićima otkriveno je slučajno 1944. godine pronalaskom brončanih pozlaćenih mamuza i zlatnih okova (dio pojasa) tokom građevinskih radova.³⁸⁹ Probno istraživanje lokaliteta obavili su Sergejevski i Čremošnik 1949. godine, prilikom kojeg je utvrđen sloj koji je pripadao prahistorijskom naselju, a koji je naknadno korišten tokom srednjeg vijeka za ukopavanje.³⁹⁰ Na osnovu pozicioniranja grobova, Čremošnik pretpostavlja da se radilo o grobovima ukopanim oko nekadanje crkve, međutim tokom istraživanja nisu pronađeni ostaci ove građevine.³⁹¹

Prilikom iskopavanja zapadnog dijela lokaliteta, gdje su se obavljali građevinski radovi, otkriveno je u sloju dosta prahistorijske keramike, a na dubini od 1.20-0.70 m, nađeno je i osam grobova (slika 35).³⁹² Grobovi su bili orijentisani u pravcu sjever-jug, sa blagim oscilacijama od navedenog pravca, a skeleti nađeni u njima sačuvani su u fragmentima.³⁹³ Na sjevernom dijelu lokaliteta nađena su još četiri groba, koja su bila još pliće ukopana i to na svega 0.80-0.65 m.³⁹⁴ U toku istraživanja nađeno je dvanaest grobova navedenih u nastavku:

- Grob br. 1: dubina 1,20 m, samo fragmenti kostura, orijentisan sjever-jug.
- Grob br. 2: dubina 1 m, fragmenti kostura sa ostacima drvenog sanduka, orijentacija sjever-jug.
- Grob br. 3: dubina 1 m, kostur bez glave, orijentacija istok-zapad.
- Grob br. 4: dubina 1.20 orijentacija sjever-jug, sa ostacima drvenog sanduka
- Grob br. 5: dubina 40 cm, orijentacija istok-zapad, u drvenom sanduku.
- Grob br. 6: dubina 70 cm, orijentacija istok-zapad.
- Grob br. 7: dubina 70 cm, orijentacija istok-zapad.
- Grob br. 8: dubina 70 cm, orijentacija istok-zapad.
- Grob br. 9: dubina 80 cm, orijentacija istok-zapad
- Grob br. 10: dubina 65 cm, orijentacija sjever-jug.

³⁸⁹ Čremošnik, 1951, 311.

³⁹⁰ Miletić, 1988, 177.

³⁹¹ Pronađena su dva amorfnu kamena koja su pripadala vjerovatno nekoj građevini, ali su i oni nestali. Čremošnik, 1951, 311.

³⁹² Pet grobova nađeno u građevinskoj jami u čijem profile su nađena još tri groba: Čremošnik, 1951, 312.

³⁹³ Čremošnik, 1951, 312.

³⁹⁴ Čremošnik, 1951, 312.

- Grob 11. i 12: dubina 70 cm, orijentacija sjever-jug, pokriveni daskom.

Ostaci drvenog sanduka, kako se iz navedenog može primjetiti, nađeni su u grobovima br. 2 i 4, u grobu br. 5 nađen je sanduk napravljen od izdubljenog drveta, dok su tragovi daske nađeni su u grobovima 11 i 12. S obzirom na ostatke drveta, pretpostavlja se da su mrtvaci u Sultanovićima bili smješteni u drvene sanduke.³⁹⁵ Kada je riječ o priložima, osim mamuza i pojasnog okova, koje su pronađene nezavisno od arheoloških istraživanja, grobovi nisu imali drugih priloga.

Mamuze nađene u Sultanovićima, lijevane su od bronzne nakon čega je urađen tanki sloj pozlate.³⁹⁶ Uz njih su nađene i kopče, jezičci i petlja. S obzirom da su mamuze bile ukrašene spiralnom ornamentikom, a i sam oblik im odgovara tzv. Nietsporen tipu, datirane su u period od 9-10. stoljeća.³⁹⁷ Petrinec ih nešto preciznije datira u prvu trećinu 9. stoljeća također na osnovu ornamentike, a i analogija iz Meiningena u Henfstadtu u Njemačkoj.³⁹⁸ Zlatni okov sa pojasa ukrašen je filigranskim pletenicama koje prave polja na okovu, a unutar polja pronađena su i udubljenja za ukrasni kamen, koji je ispao.³⁹⁹ S obzirom da su pronađeni u istom grobu, Čremošnik smatra da se i okov od pojasa datira u isto vrijeme kao i mamuze, dakle 9. odnosno 10. stoljeće.⁴⁰⁰

ROGAČIĆI (Ilidža)

U blizini sela Rogačići, koji pripadaju općini Ilidža, tokom istraživanja crkve došlo se do otkrića groblja u okviru same crkve. Iskopavanja su počela 1950. godine, a u njima su učestvovali Stipe Gunjača, te Irma Čremošnik.⁴⁰¹ Nađeni su samo temelji i dio podnice bazilike kružnog tlocrta sa šest apsida.⁴⁰² Nakon istraživanja na crkvi ispitano je samo groblje oko crkve i to prvo pojas između temelja crkve (slika 36) i današnjeg groblja.⁴⁰³ Na metar dubine naišlo se

³⁹⁵ Čremošnik, 1951, 313.

³⁹⁶ Čremošnik, 1951, 314.

³⁹⁷ Čremošnik, 1951, 317-318; Miletić, 1988, 177.

³⁹⁸ Petrinec, 2009, 169.

³⁹⁹ Čremošnik, 1951, 318.

⁴⁰⁰ Čremošnik, 1951, 318.

⁴⁰¹ Čremošnik, 1953, 305.

⁴⁰² Čremošnik, 1988, 41.

⁴⁰³ Čremošnik, 1953, 305.

na red grobova za koje se utvrdilo da pripadaju ranoslavenskom periodu. Grobovi su bili pokriveni pločama ili uokvireni blokovima sedre, te su se nalazili oko crkve.⁴⁰⁴

Ovi grobovi su bili veoma devastirani naknadnim ukopavanjima.⁴⁰⁵ Izvan kraja apside II pronađena su dva dječija skeleta slabo očuvana i pored prvog skeleta su pronađeni fragmenti slavenske keramike.⁴⁰⁶ Izvan apside III nađen je skelet u dubini od 1 m, ispruženih ruku, glave okrenute malo u lijevo, pod kojom je sa lijeve strane ležala "S" naušnica.⁴⁰⁷ Do ovog skeleta su bila položena još dva, i to jedan na drugi tako da je glava drugog ležala na prsima prvog.⁴⁰⁸ U nastavku su nađena dva dječija groba (duž. 80 cm), od kojih je zadnji bio orijentisan sjever-jug, dok su svi ostali grobovi bili orijentisani istok--zapad.⁴⁰⁹ Nadomak ovih grobova, izvan apside III nađen je kasniji grob pod dvjema pločama od pješčara koje sigurno potiču iz crkve. Skelet je bio bez priloga ali je svuda nađeno fragmenata keramike.⁴¹⁰ U bočnoj strani IV apside ispod podnice nađeno je pola lubanje.⁴¹¹ Na cijelom prostoru ovog lokaliteta u šutu je pronađeno više fragmenata srednjovjekovne slavenske keramike,⁴¹² uz poneki nalaz nakita. Jedini bolje očuvani fragmenti keramike pripadaju jednom lončiću pronađenom kraj nogu dječjeg skeleta na prostoru između današnjeg groblja i crkve.⁴¹³ Temelji crkve su datirani u 11-12. stoljeće, dok je šest srednjovjekovnih grobova datirano od 9. do 12. stoljeća.⁴¹⁴

- Jajoliki lonac je rekonstruisan iz više fragmenata pronađenih u nedirnutom slavenskom grobu kraj dječjeg kostura.⁴¹⁵ Obod posude je širok i blago izvijen prema van, vrat kratak, a trbuh nešto istaknutiji.⁴¹⁶ Visina ovog lončića je 11 cm, a širina njegovog dna 8,8 cm.⁴¹⁷ Posuda je grublje fature⁴¹⁸, a boja neujednačena

⁴⁰⁴ Čremošnik, 1953, 305.

⁴⁰⁵ Čremosnik, 1988, 41.

⁴⁰⁶ Čremošnik, 1953, 305.

⁴⁰⁷ Čremošnik, 1953, 305.

⁴⁰⁸ Čremošnik, 1953, 305.

⁴⁰⁹ Čremošnik, 1953, 305.

⁴¹⁰ Čremošnik, 1953, 305.

⁴¹¹ Čremošnik, 1953, 305.

⁴¹² Fekeža 1989, 216.

⁴¹³ Čremošnik 1953, 312.

⁴¹⁴ Fekeža 1989, 216.

⁴¹⁵ Čremošnik 1953, 312.

⁴¹⁶ Fekeža 1989, 216.

⁴¹⁷ Čremošnik 1953, 312.

⁴¹⁸ Fekeža, 1989, 216.

uslijed slabijeg pečenja.⁴¹⁹ Tamna površina posude prelazi u nešto svjetliju u donjem dijelu,⁴²⁰ što također može biti posljedica slabog pečenja. Čremošnik smatra da ova posuda oblikom odgovara početku treće gradišne grupe slavenske keramike, (10. stoljeća pa na dalje), ovoj dataciji odgovaraju i nalazi naušnica.⁴²¹

CIM (Mostar)

Muzej Hercegovine je 1966. godine poduzeo detaljna arheološka rekognosciranja na prostoru Cima da bi prikupio što više podataka o arheološkim lokalitetima, a s obzirom da se na tom prostoru nalazilo mjesto u narodu poznato kao Crkvine što se dovodi skoro uvijek u vezu sa postojanjem crkve, odnosno ranokršćanske bazilike (slika 37).⁴²² Detaljnijim pregledom Crkvine moglo se uočiti mnoštvo sitnog površinskog arheološkog materijala: antičkog crijepa, keramike, pritesanog kamena, muljike, stakla i drugog.⁴²³ Arheološka iskopavanja su počela 1966. godine, a radovima su rukovodili Petar Leko i Tomislav Anđelić. Bazilika iz Cima pripada tipu jednobrodne bazilike sa polukružne apside, sa dimenzijama od 24,80x15m.⁴²⁴ Objekat je imao šest komponenti: narteks, prezbiterij, baptisterij, naos, đakanikon, protezis te dvije vanjske prostorije.⁴²⁵ Unutar i izvan bazilikalnog prostora nađeno je nekoliko kasnoantičkih grobnica, od kojih jedna bila na svod.⁴²⁶ Bazilika se datira u 4. odnosno 5. stoljeće i to na osnovu otkrivenih novčića te kamene plastike čiji ornament odgovara ovim stoljećima.⁴²⁷

U prostorijama kasnoantičke bazilike u Cimu kod Mostara tokom sistematskih iskopavanja je pronađeno 36 grobova od kojih su svi poremećeni potpuno ili djelimično.⁴²⁸ Na cijelom prostoru bazilike pronalazeni su grobni prilozi, ali se ne zna kojim su grobovima

⁴¹⁹ Čremošnik 1953, 312.

⁴²⁰ Fekeža 1989, 216.

⁴²¹ Čremošnik 1953, 312.

⁴²² Anđelić 1976, 179.

⁴²³ Anđelić 1976, 179.

⁴²⁴ Anđelić 1976, 184-185; Veletovac, 2014, 292.

⁴²⁵ Anđelić 1976, 184-185; Veletovac, 2014, 292.

⁴²⁶ Anđelić, 1988, 292-293.

⁴²⁷ Anđelić, 1976, 220.

⁴²⁸ Anđelić 1976, 190.

pripadali.⁴²⁹ U plan koji je napravio Tomislav Anđelić uneseno je 13 grobova, koji su posjedovali grobnu arhitekturu.⁴³⁰

- Osnovna orijentacija grobova je istok-zapad sa jako malim odstupanjima u jednu ili drugu stranu. Kod nekih skeleta ruke su bile postavljene niz tijelo, a kod drugih pokrštene.⁴³¹
- Arhitektura grobova se svodi na ploče od miljevine koje su uzete iz bazilikalnog kompleksa.⁴³²
- Dubina je različita i kreće se od 0.50 do 1,40 m.⁴³³
- Grobni prilozci su izmiješani, te se nije moglo utvrditi kome pripadaju.

Na Crkvini je pronađena prahistorijska, antička i sedam ulomaka srednjovjekovne keramike.⁴³⁴ Kada je riječ o slavenskoj keramici (pronađemo je oko 40 fragmenata), bilo je moguće rekonstruisati samo jedan lonac na osnovu dva ornamentisana fragmenta.⁴³⁵ Radi se o zdepastom jajolikom loncu “sa naglašenom profilacijom ramena, kratkim vratom i obodom blago izvijenim prema vani polukružno završenim.”⁴³⁶ Na prelazu vrata u trbuh nalazi se slavenski ukras predstavljen nejednakim cik-cak urezima.⁴³⁷ Ovaj jajoliki lonac je tamnosmeđe boje i grublje fakture, te dobrog pečenja i rađen na sporom vitlu.⁴³⁸ Međutim, debljina zidova posude je neujednačena, a u prelomu nalazi se dosta zrna bijelog pijeska.⁴³⁹ Nađene fragmente keramike Anđelić datira u 8. stoljeće, na osnovu ornamentike, a i na osnovu sličnosti nađene keramike iz Mogorjela, te Nereza kod Čapljine.⁴⁴⁰

Na lokalitetu je pronađen i veliki broj priloga (nakita) od čega su za vremenski okvir ranog srednjeg vijeka važne naušnice koje pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj grupi, odnosno

⁴²⁹ Fekeža 1989, 216.

⁴³⁰ Anđelić 1976, 190.

⁴³¹ Anđelić 1976, 190.

⁴³² Anđelić 1976, 190.

⁴³³ Anđelić 1976, 190.

⁴³⁴ Anđelić 1976, 223.

⁴³⁵ Anđelić, 1976, 223.

⁴³⁶ Fekeža, 1989, 216.

⁴³⁷ Anđelić 1976, 208.

⁴³⁸ Fekeža 1989, 216.

⁴³⁹ Anđelić 1976, 208.

⁴⁴⁰ Anđelić 1976, 208.

period od 11-16. stoljeća.⁴⁴¹ Nađena su i dva prstena (jedan od željeza sa srebrom, a drugi od srebra), ali ih Anđelić ne datira precizno, već ih samo stavlja u srednjovjekovni okvir.⁴⁴² S obzirom na datacije priloga nađenih unutar grobnih jedinica bazilikalnog prostora na Cimu, dataciji ovih grobova bi se trebalo pristupiti sa dozom opreza, te ih datirati u širi okvir od 8-11. stoljeća.

BILIMIŠĆE (Zenica)

Tokom građevinskih radova 1891. godine na lokalitetu Bilimišće otkriven je kompleks koji je sadržavao tragove rimskog naselja, bazilike, te grobove kasne antike i srednjeg vijeka.⁴⁴³ Nađena bazilika predstavljala je tip dvojne bazilike, *basillica gemina*, i sastojala se od dva naosa, narteksa, i sporednih prostorija.⁴⁴⁴ Apsidalni prostor bio je povezan vratima sa još jednim, manjim, apsidalnim prostorom.⁴⁴⁵ Dimenzije građevine iznosile su 24.10x22.40 m.⁴⁴⁶

Unutar temelja bazilike nađeno je dosta spolija te dekoracija koje su pripadale crkvenom namještaju.⁴⁴⁷ Prilikom istraživanja lokaliteta Truhelka je naveo da ga podsjećaju na “kninske spomenike iz prvog slovenskog doba”, ali je u nastavku rada odustao od te interpretacije te ih datirao u 5. ili 6. stoljeće.⁴⁴⁸ Basler je ponudio sličnu interpretaciju po kojoj je kompleks mogao biti sagrađen u 6. a srušen u 7. stoljeću.⁴⁴⁹ Novija interpretacija fragmenata nađenih na ovom lokalitetu ponuđena je 2004. godine, po kojoj Ante Milošević nalaze datira u kasnije periode.⁴⁵⁰ On smatra da je crkva nadograđena i opremljena novim namještajem tokom ranog srednjeg vijeka, te da je u požaru stradala vjerovatno tokom 12. odnosno 13. stoljeća.⁴⁵¹ Kao argumentaciju navodi ornamentiku koja krase ostatke spomenika, a koja prema njemu odgovara 8. stoljeću, te grobove ukopane ispod podnica, odnosno priloge nađene u njima.⁴⁵²

⁴⁴¹ Anđelić 1976, 203-222.

⁴⁴² Anđelić 1976, 203-222.

⁴⁴³ Truhelka 1892, 340-341; Paškvalin, 1988, 195.

⁴⁴⁴ Truhelka 1892, 341; Milošević, 2004, 254.

⁴⁴⁵ Milošević, 2004, 254.

⁴⁴⁶ Paškvalin, 1988, 195.

⁴⁴⁷ Basler, 1975, 127-128.

⁴⁴⁸ Truhelka 1892, 342.

⁴⁴⁹ Basler, 1986, 78.

⁴⁵⁰ Milošević, 2004, 254.

⁴⁵¹ Milošević, 2004, 255-263.

⁴⁵² Milošević, 2004, 262.

Tokom istraživanja kompleksa Truhelka je na lokalitetu našao i sedam kasnoantičkih grobova, napravljenih od ploča koje su postavljane u obliku krova na dvije vode, a koje smo pominjali prethodno u radu.⁴⁵³ Unutar bazilikalnog kompleksa, otkriveni su i srednjovjekovni grobovi, međutim izvještaj koji je objavio Truhelka o njima ne daje nam mnogo informacija o njima.⁴⁵⁴ U izvještaju se samo navodi da su nađene tri čitave lobanje sa nekoliko priloga poput željezne osti, te jednojagodne naušnice.⁴⁵⁵ Paškvalin ranosrednjovjekovne grobove na osnovu nalaza datira u 11-12. stoljeće, što, ukoliko se uzme u obzir i Miloševićovo razmišljanje, odgovara tom vremenskom okviru.⁴⁵⁶

MOGORJELO (Čapljina)

Istraživanje Mogorjela obavio je 1899-1903. godine C. Patch koji je na ovom lokalitetu otkrio višestoljetni kontinuitet.⁴⁵⁷ Na južnom dijelu vile, podignute su dvije bazilike u pravcu istok-zapad, oko kojih se razvilo groblje koje je trajalo sve do kasnog srednjeg vijeka.⁴⁵⁸ Dvojna bazilika se sastojala od sjeverne zgrade dimenzija 18.15 x 14.05 m, te južne zgrade 18.00 x 10.40 m.⁴⁵⁹ Sjeverna zgrada je imala portikus na zapadnoj strani, narteks, naos, prezbiterij prostoriju sa otvorenim portikusom, krstionicu za odrasle sa piscinom u obliku križa, te dvije prostorije kojima namjena nije utvrđena.⁴⁶⁰ Uz istočni zid ove zgrade nađen je sarkofag koji je pomenut u prethodnim poglavljima.⁴⁶¹

Smatra se da se prvo ukopavalo neposredno uz crkve, pa su se ukopi širili na cijeloj površini vile.⁴⁶² O groblju nije sačuvano puno podataka, Basler navodi da je u Zemaljskom muzeju naišao na oznake nekih grobova, ali s obzirom da je plan iskopanih grobova izgubljen, teško je dati puno konkretnijih podataka.⁴⁶³ Pokojnici su polagani u pravcu zapad-istok.⁴⁶⁴

⁴⁵³ Truhelka 1892, 347-348.

⁴⁵⁴ Truhelka 1892, 340.

⁴⁵⁵ Truhelka 1892, 349; Milošević, 2003, 255.

⁴⁵⁶ Paškvalin, tom 2, 195.

⁴⁵⁷ Basler, 1988, 331.

⁴⁵⁸ Basler, 1958, 57.

⁴⁵⁹ Basler, 1958, 46.

⁴⁶⁰ Basler, 1958, 46.

⁴⁶¹ Basler, 1958, 47-48.

⁴⁶² Basler, 1958, 56.

⁴⁶³ Basler, 1958, 56.

Grobovi sa tegulama u obliku krova na dvije vode, a koji su pomenuti u prethodnom poglavlju, datirani su 5. stoljeće. Dio groblja koji se rasprostirao na jugozapadnoj strani istražen je 1947. godine ali ni o ovim grobovima nije ostalo mnogo podataka.⁴⁶⁵ Grobovi na Mogorjelu pripadaju kasnoantičkom periodu (5-6. st.), ranom i kasnom srednjem vijeku (9-16. stoljeće), te na grobove do 19. stoljeća.⁴⁶⁶

Na lokalitetu utvrđene vile Mogorjelo kod Čapljine pronađeno je šest cijelih srednjovjekovnih posuda i nešto fragmenata keramike oko okrugle kule.⁴⁶⁷ Na osnovu očuvanosti posuda pretpostavlja se da potiču iz grobova.⁴⁶⁸ Keramika na ovom lokalitetu predstavlja najmnogobrojnije nalaze.⁴⁶⁹ Pored keramike, nalazi koje je moguće datirati u period ranog srednjeg vijeka nađeni su, pojasna garnitura, mač i koplje (koji pripadaju karolinškom krugu), kao i nalazi nakita dalmatinsko-hrvatske grupe.⁴⁷⁰ Nađeni materijal se datira od 8-11. stoljeća.⁴⁷¹

SKELANI

Istraživanje poznatog lokaliteta Skelani, gdje se locira *Municipium Malvesiatum* obavio je 1896-1898. godine C. Patch.⁴⁷² Prilikom istraživanja otkrivene su dvije bazilike sa polukružnim apsidama i bočnim prostorijama i apsidom, a u prvoj od njih je otkriveno i ranosrednjovjekovno groblje. Dimenzije prve bazilike su bile nešto veće i to 23.96x21.88 m, dok je druga nađena u dimenzijama 18.94 x 15.50 metara.⁴⁷³ Bazilike vjerovatno pripadaju istom vremenskom periodu, te bi se mogla smjestiti u 4-5. stoljeće.⁴⁷⁴

⁴⁶⁴ Basler, 1958, 56.

⁴⁶⁵ Basler, 1958, 57.

⁴⁶⁶ Basler, Miletić, 1988, 331.

⁴⁶⁷ Fekeža 1989, 215.

⁴⁶⁸ Fekeža 1989, 216.

⁴⁶⁹ Čremošnik, 1952, 241-271.

⁴⁷⁰ Basler, Miletić, 1988, 331.

⁴⁷¹ Basler, Miletić, 1988, 331.

⁴⁷² Paskvalin, 1988, 79.

⁴⁷³ Basler, 1972, 105.

⁴⁷⁴ Veletovac, 2014, 285.

Veća bazilika je imala sedam prostorija (slika), a unutar njenih prostorija sahranjeno je deset skeleta. Pet skeleta je nađeno u prostoriji A, od čega je jedan orijentiran u pravcu sjever-jug, u prostoriji F nađen je jedan skelet, a po dva skeleta su nađena unutar prostorija E i G.⁴⁷⁵ Pokojnici su bili smješteni u drveni sanduk, položeni na leđa te sa glavnom koja je bila okrenuta ka istoku (osim groba iz prostorije A, sa drugačijim položajem).⁴⁷⁶ Kao grobno kamenje poslužili su građevinski rimski predmeti, a u grobovima nije nađeno priloga.⁴⁷⁷ Patch u izvještaju nije datirao grobove nađene u bazilici, ali Paškvalin pominje da je na lokalitetu nađen par naušnica dalmatinsko-hrvatske grupe koje se datiraju od 11-12. stoljeća.⁴⁷⁸

VIŠIĆI (Čapljina)

Istraživanje lokaliteta Kučišta, Višići uradila je I. Čremošnik od 1955-1962. godine.⁴⁷⁹ Tom prilikom je otkriven kompleks zgrada, stambenog i gospodarskog karaktera, u koje su ukopani kasnoantički i slavenski grobovi.⁴⁸⁰ Kasnoantički grobovi su ukopani unutar objekta A i B, u varijanti grobova sa opekama složenih u vidu krova na dvije vode, te dva dječija skeleta ukopana u amfore.⁴⁸¹

Kada je riječ o ranosrednjovjekovnim grobovima, oni su bili ukopani bez reda unutar ruševine, orijentacije istok-zapad.⁴⁸² Grobovi su nađeni većinski bez priloga izuzev grobova C4 do C5 unutar kojih su nađeni fragmenti keramičkih slavenskih posuda.⁴⁸³ Na groblju su nađene i dvije ogrlice (grob C10), unutar groba C8 nađeno je devet jagodica zlatne ogrlice, dvije staklene perlice, te dvije naušnice sa četiri jagode.⁴⁸⁴ Nalazi nakita iz Višića vjerovatno predstavljaju predmete rađene po istočnim uzorima, rađene u domaćim (dalmatinskim) radionicama 9. stoljeća.⁴⁸⁵

⁴⁷⁵ Patch, 1907, 461.

⁴⁷⁶ Patch, 1907, 461; Basler, 1972, 105.

⁴⁷⁷ Patch, 1907, 461; Basler, 1972, 105.

⁴⁷⁸ Paškvalin, 1988, 79.

⁴⁷⁹ Čremošnik, 1988, 329.

⁴⁸⁰ Čremošnik, 1988, 329.

⁴⁸¹ Čremošnik, 1988, 329.

⁴⁸² Čremošnik, 1965, 202.

⁴⁸³ Čremošnik, 1965, 202.

⁴⁸⁴ Čremošnik, 1965, 202-203.

⁴⁸⁵ Čremošnik, 1965, 203.

Pored priloga iz groba na cijelom lokalitu nađena je velika količina slavenske keramike, koju je moguće datirati od 7-10. stoljeća.⁴⁸⁶ Kada se uzmu u obzir nalazi nađeni unutar grobova kompleksa objekata na Višićima, nekropola bi se mogla datirati u 10. stoljeće.⁴⁸⁷

BREZA I i II (Srd i Crkvina)

Lokaliteti Srd i Crkvina, su uvršteni u rad (analizu) iako na Crkvini nije pronađeno groblje, već samo jedan grob sa umbom koji je datiran u 6. stoljeće. Oba lokaliteta u Brezi ukazuju na izvjesne tragove ukopavanja, a koji odgovaraju ranom srednjem vijeku. Međutim istraživanja ovih lokaliteta nisu rađena dovoljno sistematično, pa o grobovima koji su nađeni na njima nema mnogo podataka. U nastavku će biti pomenute samo određene značajke ova dva lokaliteta zbog kojih se vežu sa ovim periodom.

Istraživanja lokaliteta Srd (Breza I) obavio je 1903. godine V. Ćorović, prilikom čega je otkopan dio zidova antičkog objekta.⁴⁸⁸ Ćorović navodi da su među zidovima bile vidljive znatne razlike, pa tako starije zidove karakteriše rimski način gradnje sa ljepilom i ostacima cigle, dok mlađi zidovi predstavljaju vrlo površan i neuredan rad.⁴⁸⁹ Građeni su od mnogo lošijeg kamenog materijala, a ponegdje je kao građevinski materijal korišteno i kamenje sa rimskim ornamentima ili natpisima.⁴⁹⁰ Tokom istraživanja otkopan je samo jedan dio crkve, a u grobovima nađenim u temeljima nađene su naušnice.⁴⁹¹ Kada je riječ o priložima, nađene su srebrene karičice na tri koljena, sljepočnica sa okruglom jagodicom, te karike od bronzne i srebra.⁴⁹² Čremošnik navodi da su ovi predmeti izgubljeni, te ih datira u 9. i 10. stoljeće, dok Miletić i Basler, predmete iz grobova datiraju u 10-12. stoljeće.⁴⁹³

⁴⁸⁶ Čremošnik, 1965, 209.

⁴⁸⁷ Čremošnik, 1965, 203.

⁴⁸⁸ Basler, 1975, 259-267; Milošević smatra da je zgrada najvjerovatnije palača u sklopu ranosrednjovjekovnog posjeda; Milošević, 2012, 195.

⁴⁸⁹ Ćorović, 1913, 413-414.

⁴⁹⁰ Ćorović, 1913, 413-414.

⁴⁹¹ Čremošnik, 1950, 250.

⁴⁹² Čremošnik, 1950, 250.

⁴⁹³ Čremošnik, 1950, 250; Basler, Miletić, 1988, 26,

Lokalitet Crkvine je prvi put iskopavan 1930. i 1931. godine kada je G. Čremošnik otkrio ostatke kasnoantičke bazilike, a rezultate iskopavanja objavio je samo u obliku preliminarnog izvještaja.⁴⁹⁴ Reviziono iskopavanje, urađeno pod vodstvom Dimitrija Sergejevskog izvedeno je 1958 - 1961. godine, međutim rezultati do danas nisu objavljene.⁴⁹⁵ Datacija bazilike na Crkvini se može staviti u period od 6-7. stoljeća.⁴⁹⁶ Pretpostavlja se da je bazilika služila kao aula regija istočnogotskih komesa u vrijeme njihove vladavine 490 - 535. nakon čega je propala u požaru, najvjerojatnije izazvanom ratnim sukobom, jer je u njenom prostoru otkriven grob u kome je pronađen bronzani umbo štita, bizantijski rad datiran u 6. stoljeće.⁴⁹⁷ Zidovi bazilike su stajali nakon požara još neko vrijeme, što potvrđuju ulomci ranoslavenske keramike sa češljastim ornamentom (Kammstrichmuster) koji su mjestimično pokrivali gornji sloj gara, posebno u dijelu nartekusa.⁴⁹⁸ Keramika je datirana u 7. stoljeće.

4.5. Nekropole ravnih grobova

Veoma mali broj arheoloških lokaliteta koji pripadaju ranom srednjem vijeku je sistematski obrađen, ili čak podvrgnut istraživanju. Na tlu Bosne i Hercegovine, sumirajući rezultate istraživanja vezanih za ovaj period, najviše su zastupljene nekropole ravnih grobova sa skeletnim ukopima u grobove jednostavne ili nikakve arhitekture. Termin groblja na redove prvi put je uveo Ljubo Karaman 1940. godine, prilikom pisanja analize starohrvatskih nekropola.⁴⁹⁹ Miletić smatra da se ovaj tip sahranjivanja, u kojem se grobnice, kao što i samo ime kaže, slažu unutar redova sa razmacima (manjim ili većim, odnosno pravilnijim ili nepravilnijim, što je zavisilo često i do samog fizičkog prostora na kojem je groblje bilo smješteno) pojavljuje još od 500. godina, a što svakako potvrđuje i datacija Rakovčana i Korita.⁵⁰⁰

U narednim stoljećima, pa sve do današnjice mnogi autori/ce će raditi na uspostavljanju granica unutar srednjeg vijeka, a koje su vezane za načine sahranjivanja i druge karakteristike.

⁴⁹⁴ Čremošnik, 1930, 1-9.

⁴⁹⁵ Basler, 1988, 16.

⁴⁹⁶ Bojanovski-Čelić, 1969, 23.

⁴⁹⁷ Basler, 1988, 16.

⁴⁹⁸ Basler, 1988, 16.

⁴⁹⁹ Karaman, 1940, 20-22. Njegova hronologija ranosrednjovjekovnih ukopa dijeli se na: a) Kosturni grobovi iz vremena prije pokrštenja (8.st.) b) Groblja i grobovi dvaju prvih kršćanskih stoljeća (9. i 10. st.) c) Starohrvatski grobovi nakon godine 1000., Petrincec, 2009, 8.

⁵⁰⁰ Miletić, 1988, 88.

Zbog toga je važno pomenuti hronologiju koju je Belošević kreirao⁵⁰¹ za starohrvatska groblja. Naime, on smatra da se biritualno sahranjivanje zadržalo veoma dugu tokom srednjeg vijeka, pa zbog toga predlaže sljedeću podjelu⁵⁰²:

- a) paljevinska groblja (7. st)
- b) kosturna groblja na redove s poganskim načinom pokapanja (kraj 7-9. st.)
- c) kosturna groblja na redove s karakterističnom dalmatinsko-hrvatskom kulturom (9-11. st.)
- d) istodobna groblja oko crkava (9-11. st.)
- e) groblja razvijenog srednjeg vijeka (13.-15. st.)

Nekropole u Bosni i Hercegovini karakteriše nešto drugačija situacija, datacija na osnovu tipa groblja mogla bi biti predstavljena na sljedeći način:

- a) incineracijska groblja koja se manifestuju kroz pojavu urni (6-10/11. st.)
- b) ukopavanja uz baziliku sa nađenim keramičkim materijalom (7-12. st.)
- c) ukopavanja uz baziliku bez keramičkog materijala (9-10. st.)
- d) ukopavanja u sklopu antičkih zgrada - oba primjera su imala keramiku (8-10. st.)
- e) ukopavanja u prahistorijske tumule (9-10. st.)
- f) ukopavanja na redove sa keramičkim materijalom (5-12. st.)
- g) ukopavanje na redove bez keramičkog materijala (10-11/12. st.)

Na osnovu ovog pregleda moguće je zaključiti da se određene karakteristike (prilog, pogrebni ritus, položaj nekropole), zadržavaju nekoliko stoljeća, i da se javljaju kontinuirano. Zbog ovoga je zaista teško neke pojave staviti unutar vremenskog kalupa, a još teže te pojave vezati sa religijskom pripadnošću.

⁵⁰¹ Belošević, 1980, 67.

⁵⁰² Belošević, 1980, 67.

KORITA (Duvno)

Nekropola u Koritima (slika 40) otkrivena je 1968. godine sasvim slučajno prilikom zaštitnog iskopavanja prahistorijskog naselja na prostoru današnjeg Buškog jezera, kada su otkrivena 22 skeleta.⁵⁰³ Sistematska istraživanja nastavila je Nada Miletić 1970. godine prilikom kojih su otkrivena 24 skeleta, te 1976. godine kada je pronađeno još 40 skeleta.⁵⁰⁴

Nekropola na Gradini uklapa se kao i ostale nekropole u tip ranosrednjovjekovnog groblja na redove, sa orijentacijom u pravcu zapad-istok (52 groba).⁵⁰⁵ Ipak orijentacija grobova je varirala, pa je tako na nekropoli uočeno 14 grobova ukopanih u pravcu zapad-istok, 13 grobova orijentisanih u pravcu sjeverozapad-jugoistok, tri groba pravca jug-sjever, a kod tri groba nije bilo moguće utvrditi pravac.⁵⁰⁶ Grobne konstrukcije na ovom lokalitetu pronalazimo u varijaciji sa kamenim pločama, na dubini od 0.11-1.03 m.⁵⁰⁷ u kamenoj varijanti. Pokojnici su polagani na leđa, sa rukama spuštenim u krilu kao najčešćim položajem.⁵⁰⁸ Pored višeskeletnih (dvostrukih) ukopa, koji su pronađeni unutar grobova (br. 4, 5, 7, 15a, 15b,23, 26, 27 73 i 74) na nekropoli nisu primjećene grupacije grobova koje bi ukazivale na porodične konekcije.⁵⁰⁹ Kada je riječ o spolnoj pripadnosti pokojnika, utvrđeno je 30 ženskih, 9 muških, 19 dječijih te 28 grobnih cjelina za koje nije mogao biti utvrđen pol.⁵¹⁰

Prilozi su otkriveni unutar 36 grobnih cjelina, a najviše ih pripada ukrasnim predmetima, dijelovima nošnje ili upotrebnim predmetima.⁵¹¹ Krstolike fibule svakako predstavljaju najzanimljivije nalaze ove nekropole. Lokalitet Korita kod Duvna se datira u 5-6. stoljeće na osnovu datacije priloga, a i analogija koje ima sa nekropolom u Rakovčanima.⁵¹²

⁵⁰³ Miletić, 1978, 141.

⁵⁰⁴ Miletić, 1978, 141.

⁵⁰⁵ Miletić, 1978, 154.

⁵⁰⁶ Miletić, 1978, 154.

⁵⁰⁷ Miletić, 1978, 153.

⁵⁰⁸ Miletić, 1978, 177-178.

⁵⁰⁹ Miletić, 1978, 153.

⁵¹⁰ Miletić, 1978, 155.

⁵¹¹ Miletić, 1978, 156.

⁵¹² Miletić, 1978, 181; Mikić, 1978, 213.

RAKOVČANI (Prijeđor)

Lokalitet Bošnjica voće, koji se nalazi u selu Rakovčani kod Prijedora, otkriven je slučajno tokom građevinskih radova prilikom kojih je vlasnik posjeda pronašao dva groba sa kopčom, nožem i gvozdenom sjekirom.⁵¹³ Istraživanja nalazišta rađena su u nekoliko kampanja (1959-1964.) prilikom kojih je istražen 66 grob.⁵¹⁴ Nekropola u Rakovčanima (slika 41) pripada ranoj fazi tzv. grobova na redove, čija je pojava zabilježena u cijeloj Evropi od kraja 4. i početka 5. stoljeća i čini jedno od najkarakterističnijih obilježja kulture ranog srednjeg vijeka. Pojava groblja na redove širila se paralelno sa prodorom germanskih naroda.⁵¹⁵

Nekropola sadrži najmanje pet redova koji se protežu u pravcu jugoistok-sjeverozapad ili u pravcu jugozapad-sjeveroistok, dok su sami grobovi orijentisani u pravcu jugozapad-sjeveroistok (37 grobova) ili zapad-istok (27 grobova), a svega dva groba su okrenuta ka sjeverozapadu-jugoistoku.⁵¹⁶ Primjećeno je i skoro pravilno odstojanje ukopa, koji su u jugozapadnom dijelu nekropole nešto gušći nego u sjeveroistočnom, što navodi na pomisao da su grobovi bili obilježeni ali tragovi nadgrobniĸ oznaka nisu otkriveni.⁵¹⁷

Ukupan broj otkrivenih grobova iznosi 66, među kojima je 27 muških, 20 ženskih, 10 dječijih i 9 skeleta čiji pol nije mogao biti determinisan.⁵¹⁸ Većinu grobova ovog lokaliteta karakteriše slobodni ukop sa primjetnom pojavom drvenih zaštitnih okvira, čiji su tragovi otkriveni u 32 groba. Okviri se javljaju u nekoliko vidova, konstruisani od drvenih ploča što predstavlja najčešći slučaj, kao i pojave ostatka drvene ploče preko skeleta ili samo preko grudi.⁵¹⁹

Veoma zanimljiv i gotovo jedinstven slučaj predstavljaju tri ukopa (grobovi br. 25, 55, 61) gdje su pokojnici položeni u izdubljeno poludeblo. Ovakvi drveni okviri, uz slobodni ukop karakteristična su pojava na brojnim nekropolama ranog srednjeg vijeka koje se poistovjećuju sa

⁵¹³ Miletić, 1970, 119-120.

⁵¹⁴ Miletić, 1970, 119-120.

⁵¹⁵ Miletić, 1970, 127.

⁵¹⁶ Miletić, 1970, 127.

⁵¹⁷ Miletić, 1970, 128.

⁵¹⁸ Miletić, 1970, 128.

⁵¹⁹ Miletić, 1970, 128.

germanskim narodima.⁵²⁰ Upotreba drvenih okvira pri sahranjivanju primjećena je na nekropolama Kranj⁵²¹, Rifnik⁵²², Bled⁵²³, Mihaljevići⁵²⁴ i na nekropoli na Vinkovcima⁵²⁵ koja je datirana u kasno 5. stoljeće i za koju se smatra da je istočnogotska.⁵²⁶

Antropološka istraživanja ljudskih ostataka sa nekropole obuhvatila su cjelokupan osteološki material, a ono što se najviše ističe među materijalom jesu četiri lobanje na kojima su uočeni tragovi vještačke deformacije. Od toga su tri pripadale muškim individuama (iz grobova br. 7, 49, 61), a jedna ženskoj (grob br. 64).⁵²⁷ Deformacija lobanja je u sva četiri primjera izvedena na isti način, bandažiranjem.⁵²⁸ Sličnost između deformisanih lobanje uočena je u slučaju grobova 49, 61 i 64, a koji se nalaze u južnom delu nekropole.⁵²⁹ Četvrti grob, koji je pronađen na sjeverozapadnom dijelu nekropole, pripadao je ženi, a on u antropološkom smislu nije blizak ranije navedenim.⁵³⁰

Običaj vještačko deformisanih lobanja objasnio je Joachim Werner⁵³¹, koji ovu pojavu veže za Hune, odnosno pripisuje je mongolskoj⁵³² Kenkol grupi, da bi ga u Evropu donijeli Huni, Avari, Sarmati i drugi germanski narodi.⁵³³ Na prostoru bivše Jugoslavije deformisane lobanje pronađene na nekolicini lokaliteta poput: Komadin kod Jakova⁵³⁴, Vinkovcima⁵³⁵, Rifniku⁵³⁶,

⁵²⁰ Milinković, 1998, 130-131.

⁵²¹ Vinski, 1971, 47-71; Stare, 1980.

⁵²² Vinski, 1971, 47-71; Bolta, 1981.

⁵²³ Vinski, 1971, 47-71.

⁵²⁴ Miletić, 1956, 9-29; Miletić, 1961, 249, 257.

⁵²⁵ Rapan-Papeša, 2011, 7-56.

⁵²⁶ Vinski, 1971, 47-71.

⁵²⁷ Pilarić, 1970, 179.

⁵²⁸ Pilarić, 1970, 186-187

⁵²⁹ Pilarić, 1970. Pilarić navodi da se u ovom slučaju može raditi o pripadnicima porodice. Ipak, insinuiranje porodičnih veza je ostalo samo u stadiju hipoteze.

⁵³⁰ Pilarić, 1970, 187.

⁵³¹ Pilarić, 1970, 188.

⁵³² Iako se Kenkol grupa dovodi u vezu sa Hunima, novija istraživanja ovo donekle osporavaju; Molnar, Janos, Szucs, Laszlo, 2014.

⁵³³ Werner, 1956, 92-93.

⁵³⁴ Dimitrijević, 1960, 5-50.

⁵³⁵ Zotović, 1994, 183-190; Rapan-Papeša, 2011, 7-56.

⁵³⁶ Vinski, 1971, 47-71.

Kranju⁵³⁷ itd. Veliki broj vještački deformisanih lobanja nađen je i u okolini Viminacijuma na nekropoli koja se datira od 5-7. stoljeća.⁵³⁸

Kada je riječ o pokretnim nalazima, više od polovine grobova sadržavalo je nalaze. Uglavnom se radilo o dijelovima odjeće, nakitu, noževima, nekoliko probušenih rimskih novčića i dvije bojne sjekire.⁵³⁹ Ovakvi nalazi se primjećuju i na drugim lokalitetima iz susjedstva poput nekropole Bled⁵⁴⁰, koja se dovodi u vezu sa autohtonim romaniziranim stanovništvom (datacija 6. i 7. stoljeće) i nekropole u Rifniku⁵⁴¹ (6. stoljeće) na kojoj se primjećuju uticaji domaćih, langobardskih i istočnogotskih stanovnika.⁵⁴² Lokalitet i nalazi sa nekropole u Rakovičanima se datiraju u prve decenije 6. stoljeća s pretežno kasnoantičkim i uticajima istočnogotskog kulturnog kruga.⁵⁴³

RUDIĆ (Glamoč)

Do otkrića grobova ranosrednjovjekovne nekropole na Rudiću došlo se slučajno 1974. godine kada je prof. Bojanovski došao u kontakt sa materijalom preko mještana Glamoča Zdravka Jovičićevića. Nakon obilaska lokaliteta ustanovljeno je da je 1972. godine, prilikom vađenja šljunka na lokalitetu Grebnice - Bojanov orah, kod kuća porodica Jovičića i Nenadića u Rudićima (parcela br. 1580, vlasnik Jelka Jovičić) otkriveno oko deset grobova koji su sasvim uništeni te oštećeni, a skeleti razbacani.⁵⁴⁴ Sačuvano je koplje sa krilima, jednostavno koplje, prelomljeni željezni mač, bronzani prsten te posuda od keramike. Jedino je ova posuda sačuvana, a bilo ih je, prema ovom iskazu, u svakom grobu.⁵⁴⁵ Nada Miletić je saznala da je 1974. godine na istom mjestu kopano te da su tom prilikom uništena tri/četiri skeleta koja su također imala keramičku posudu u predjelu glave.⁵⁴⁶ Zdjele su imale trakast ukras, te je od fragmenata rekonstruisana još jedna pored već navedene.⁵⁴⁷

⁵³⁷ Vinski, 1971, 47-71.

⁵³⁸ Mikić, 2007, 210-215.

⁵³⁹ Miletić, 1988, 32.

⁵⁴⁰ Vinski, 1971, 47-71.

⁵⁴¹ Vinski, 1971, 47-71.

⁵⁴² Miletić, 1969, 155-156.

⁵⁴³ Miletić, 1988, 32.

⁵⁴⁴ Miletić, 1975/76, 232.

⁵⁴⁵ Miletić, 1975/76, 232.

⁵⁴⁶ Miletić, 1975/76, 232.

⁵⁴⁷ Miletić, 1975/76, 232.

Jedini in-situ grob, odnosno skelet pronađen je u ruševnom šljunkovitom profilu. Radi se o skeletu djeteta (orijentacija: jugoistok - sjeverozapad; dužina 0,85 m).⁵⁴⁸ Prilozi nisu nađeni u ovom grobu, mada je prostor oko lijeve ušne kosti bio jako patipiran, no ni kod ovog groba, kao ni kod ostalih, prema saopštenju, nisu konstatovani nikakvi zaštitni okviri.⁵⁴⁹ Svi nalazi koji su pronađeni na ovoj nekropoli ukazuju na vrijeme ranog 9. stoljeća, te na izvjesne tragove “paganskih” običaja s obzirom na nalaze keramike.

BAGRUŠA (Petoševci kod Laktaša)

Srednjovjekovna nekropola Bagruša predstavlja nekropolu ravnih grobova (slika 42) na redove koja je slučajno otkrivena prilikom vađenja šljunka u selu Petoševci, te je Zdenko Žeravica 1976. godine obavio zaštitna sistematska istraživanja.⁵⁵⁰ Prilikom istraživanja ovog lokaliteta, otkriven je 161 skeletni ukop i dvije urne u kojima su pronađeni tragovi incineracije.⁵⁵¹ Bagruša predstavlja tip nekropole na redove sa orijentacijom skeleta u pravcu zapad-istok, sa manjim otklonom na sjevernom dijelu gdje su grobovi orijentisani u pravcu jugozapad-sjeveroistok.⁵⁵²

Pokojnici su stavljeni u jednostavne rake bez grobne konstrukcije na dubini od 0.50-0.80 m.⁵⁵³ Pokojnici su uglavnom bili u ispruženom položaju na leđima, ruku položenih uz tijelo ili (djelomično) na zdjelicu.⁵⁵⁴ Na nekropoli je konstatovano 14 redova sa prosječnim razmakom od 1.5 m.⁵⁵⁵ Žeravica smatra kako raspored redova ukazuje na mogućnost rodnih veza.⁵⁵⁶

Nađeni skeleti bili su u veoma lošem stanju i pripadali su, kako Žeravica smatra, 46 muškom rodu, 10 ženskom rodu, 27 skeleta kojima nije bilo moguće odrediti pol, a svi ostali su bili dječiji.⁵⁵⁷ Gotovo polovina grobova sadržavala je dječije skelete, što svjedoči o velikoj

⁵⁴⁸ Miletić, 1975/76, 232.

⁵⁴⁹ Miletić, 1975/76, 232.

⁵⁵⁰ Miletić, 1988, 47.

⁵⁵¹ Žeravica, 1985/86, 130.

⁵⁵² Žeravica, 1985/86, 156-157.

⁵⁵³ Žeravica, 1985/86, 156-157.

⁵⁵⁴ Žeravica 1985-1986, 155 -160.

⁵⁵⁵ Žeravica, 1985/86, 156-157; Tomičić, 2010, 118.

⁵⁵⁶ Žeravica, 1985/86, 156-157.

⁵⁵⁷ Žeravica 1985-1986, 190.

smrtnosti djece.⁵⁵⁸ Na nekropoli su primjećeni i ostaci gareži i pepela (grobovi 8, 17, 37, 116), fragmenti keramike, te ostaci životinjskih kostiju, koji ukazuju na pogrebne ritual. Ovome treba dodati i nalaze urni koji vjerovatno predstavljaju incineracijske ukope, a kojima će biti više govora u poglavlju koje se odnosi na urne.⁵⁵⁹

Veći broj grobova ove nekropole sadržavao je priloge (otkriveni unutar 56 grobova) od kojih je najčešći nakit, zatim keramika.⁵⁶⁰ Keramički materijal je na ovoj nekropoli pronađen u pet grobova, a pored njih su značajne dvije urne.⁵⁶¹ Keramika ove nekropole kao i sama nekropola, datirane su u drugu polovinu 9. i 10. stoljeća, odnosno bjelobrdskoj, ketlaškoj i dalmatinsko-hrvatskoj grupi.⁵⁶² Žeravica smatra da su mlađe faze Bagruše bile istovremene sa Gomjenicom, Mahovljanima i Junozovcima, te da bi ona mogla biti ranije groblje naselja Berek koje se nalazi u blizini.⁵⁶³

JUNUZOVCI (Bosanska Gradiška)

Lokalitet Kočićevo, Junuzovci otkriven je slučajno 1903. godine prilikom vađenja šljunka za gradnju ceste prema Razboju, u selu Junuzovci kraj Bosanske Gradiške, na parceli Munirbega Kapetanovića.⁵⁶⁴ Nakon izlaska na teren, djelatnici Zemaljskog muzeja u Sarajevu našli su šest grobova, na dubini od 0.60-0.70 m, orijentiranih u pravcu zapad-istok.⁵⁶⁵ Pet grobova je nađeno bez ikakvih nalaza dok je jedan u sebi imao par grozdolikih naušnica, par „S“ karičica te jedan privjesak.⁵⁶⁶ Naredne godine dio materijala i nalaza donesen je u Zemaljski muzej na obradu.⁵⁶⁷

S obzirom da detaljniji podaci o grobovima, pogrebnom ritualu i antropologiji skeleta nisu dostupni, analiziranje ovog lokaliteta urađeno je uz pomoć analiziranja prikupljenog

⁵⁵⁸ Žeravica 1985-1986, 190.

⁵⁵⁹ Žeravica 1985-1986, 192.

⁵⁶⁰ Miletić, 1988, 47.

⁵⁶¹ Žeravica, 1985/86, 130.

⁵⁶² Fekeža, 1989, 219; Šmalcelj, 2012, 140-141; Žeravica, 1985/86.

⁵⁶³ Žeravica 1985-1986, 192-193.

⁵⁶⁴ Korošec-Vračko 1943, 271.

⁵⁶⁵ Miletić, 1988, 54.

⁵⁶⁶ Korošec-Vrečko, 1943, 271.

⁵⁶⁷ Korošec-Vrečko, 1943, 271.

materijala (najviše nakita).⁵⁶⁸ Nalazi (slika 43) koji su sakupljeni na ovom lokalitetu (torkves, naušnice, prsteni, praporci itd) datirani su u 10-12. stoljeće.⁵⁶⁹ S ovim se slaže i Tomičić, koji navodi da materijal odgovara tzv. prvom stepenu bjelobrdske kulture, ali vrlo vjerojatno i prijelaznom razdoblju koje mu je prethodilo.⁵⁷⁰ U literaturi se pominje i ranokarolinško kolje, datirano u 9. odnosno 10. stoljeće, koje je naknadno nabavljeno i dolazi sa istog lokaliteta.⁵⁷¹

BALTINE BARE (Gomjenica kod Prijedora)

U novembru 1963. godine prilikom gradnje asfaltne ceste Prijedor-Tomašica, u selu Gornjenici, udaljenom oko 5 km južno od Prijedora, otkrivena je prostrana ranoslovenska nekropola (slika 44). Iskopavanja su obavljena u dvije kampanje. Prva koja je izvedena 1963. godine u kojoj su učestvovali prof. Zdravko Marić i prof. Veljko Paškvalin te druga 1964. godine kojom je rukovodila Nada Miletić. U toku radova u 1963. godine otkriven je prostor od otprilike 437 m² na kojem je otkriven 51 grob sa 53 skeleta, uz još tri razorena groba koja nisu numerisana, ali su na planu naznačena, što čini u totalu 56 skeleta.⁵⁷² Iskopavanja u 1964. godini obuhvatila su prostor od 940 m², a na ovom prostoru otkriveno je daljih 189 grobova, što čini ukupno 243 (sa još tri uništena, što čini 246) otkrivena groba.⁵⁷³

Nekropola otkrivena na Baltinim barama predstavlja tip nekropole na redove, poznatih u ranom srednjem vijeku u svim krajevima Evrope, mada se ni ovdje kao na ostalim nekropolama ove vrste ne može govoriti o potpuno pravilnim redovima, koji se u ovom slučaju pružaju u pravcu sjeverozapad-jugoistok.⁵⁷⁴ Pokojnici su polagani u jednostavne rake bez grobne konstrukcije, na dubini od 0.40-0.90 m.⁵⁷⁵ Na nekropoli je utvrđeno i višestruko ukopavanje, naime nađeno je deset dvojnih te jedan trojni grob.⁵⁷⁶ U slučaju višestrukih grobova uglavnom se

⁵⁶⁸ Tomičić, 2011, 32-33.

⁵⁶⁹ Korošec-Vračko, 1943, 271-289; Šmalcelj, 2012, 133.

⁵⁷⁰ Tomičić, 2011, 44.

⁵⁷¹ Miletić, 1988, 54.

⁵⁷² Miletić 1966/67, 81.

⁵⁷³ Miletić, 1966/67, 81; Šmalcelj, 2012, 134.

⁵⁷⁴ Miletić, 1966/67, 81.

⁵⁷⁵ Miletić, 1966/67, 110; Šmalcelj, 2012, 134.

⁵⁷⁶ Miletić, 1966/67, 110-112.

radi o sahranjenim majkama sa djecom.⁵⁷⁷ Kada je riječ o spolnoj pripadnosti nađeno je 70 muškaraca, 99 žena, 53 djece, te 21 skelet čiji pol nije bilo moguće utvrditi.⁵⁷⁸

Sitni keramički fragmenti su nađeni u grobovima br. 23, 43, 67, 76, 89, 103, 192, a dvije keramičke posude (razbijene) nađene su na prostoru između grobova.⁵⁷⁹ Prilozi se nalaze čak u 126 grobova što čini ovo groblje jednim od najbogatijih na prostoru jugoistočne Evrope.⁵⁸⁰ Najveći broj priloga predstavlja nakit, ogrlice, karičice, prstenje, te ogroman fundus od 507 naušnica.⁵⁸¹ Groblje u Gomjenici datira se u kraj 10. odnosno početak 11. stoljeća.⁵⁸²

MIHALJEVIĆI (Rajlovac)

Na platou brijega Varošiste u Mihaljevićima kod Rajlovca nalazi se nekropola, gdje su tokom 1956. i 1958. godine (slika 45) vršena istraživanja pod rukovodstvom Nade Miletić.⁵⁸³ Na ovom prostoru, tokom višegodišnjeg iskopavanja, otkriveno je ukupno 160 grobova, što ukazuje na veoma gustu nekropolu, sa grobovima orijentiranim u različitim pravcima.⁵⁸⁴

Prilikom prve kampanje iskopavanja (nađeno 118 grobova) utvrđena je velika koncentracija grobnica na jako malom prostoru, i redanje grobnica u pravcu jug-sjever.⁵⁸⁵ Tom prilikom je uočeno da većina grobova nije imala grobnu arhitekturu, te je svega kod 32 groba pronađena zaštita u vidu drvene ploče.⁵⁸⁶ U tri grobnice pronađen je drveni sanduk (grob br. 14, 30, 69), kameni sanduk nepravilnog oblika u nekoliko grobova, te konstrukcija napravljena od pravilno otesanih ploča muljike (u grobovima br. 1 i 44).⁵⁸⁷ Zanimljiva je pojava korištenja nepravilnih kamenih ploča sastavljenih u vidu krova kod dječijih ukopa, te manjih trougaonih

⁵⁷⁷ Miletić, 1966/67, 110-112; Šmalcelj, 2012, 134.

⁵⁷⁸ Miletić, 1966/67, 110-112.

⁵⁷⁹ Miletić, 1966/67, 112-113.

⁵⁸⁰ Šmalcelj, 2012, 140.

⁵⁸¹ Šmalcelj, 2012, 140.

⁵⁸² Miletić, 1966/67, 144.

⁵⁸³ Miletić, 1961, 249.

⁵⁸⁴ Miletić, 1956, 24; Miletić, 1961, 252.

⁵⁸⁵ Miletić, 1956, 24.

⁵⁸⁶ Miletić, 1956, 24.

⁵⁸⁷ Miletić, 1956, 24.

smještenih na bočnim dijelovima.⁵⁸⁸ Grobovi su u velikoj većini orijentirani u pravcu istok - zapad (76 grobova) sa glavom okrenutom ka istoku. Nekoliko grobova je orijentisano u pravcu sjever - jug (14 grobova), dok pravac sjeverozapad-jugoistok nalazimo kod 19 grobova, sjeveroistok - jugozapad kod 4 groba, te 5 grobova orijentiranih u nepoznatom pravcu.⁵⁸⁹

Tokom prve kampanje iskopavanja dijela lokaliteta, Miletić je uočila diferencijaciju u grobovima, na osnovu materijala, a samim tim i datacije. Ona ih dijeli na tri skupine, odnosno na grobove sa materijalom datiranim u 2-4. stoljeće koji pripada Romanima, grobove datirane od 5-7. stoljeća, koji pripadaju Germanima (Ostrogotima), te grobove sa materijalom datiranim od 9-16. stoljeća koje pripisuje Slavenima.⁵⁹⁰ Kada je riječ o grobnoj arhitekturi, karakteristike primjećene unutar ovih skupina manifestuju se tako da rimski grobovi nisu imali grobnu arhitekturu (2, 15, 16, 43), od devet germanskih grobova tri su imala ostatke drvene ploče, dok skeleti nađeni u kamenim ili drvenim sanducima pripadaju slavenskim grobovima.⁵⁹¹ Tokom prve kampanje, nađeni su i višestruki, odnosno dvojni grobovi (grobovi br. 114a i 114b, te grobovi 77 i 86).⁵⁹²

Kada je riječ o priložima na osnovu kojih je moguće izvršiti etničku pripadnost i datirati grobove, grobovi koji sigurno odgovaraju vremenskom okviru do 11. stoljeća su (grob br. 20, 21, 29, 36, 37, 56, 71, 72, 75, 75, 97, 112, 113, te 117). U navedenim grobovima nađeni su prilozi germanskih šnala sa datacijom od 5-6. stoljeća, ogrlica i naušnica i dva fragmenta keramike koji odgovaraju dataciji od 9-10. stoljeća, kao i prstenje koje odgovara ovom periodu.⁵⁹³ Unutar groba 77. nađen je i srebreni pečatnjak koji Miletić datira u period od 10-13. stoljeća, tako da ovaj grob treba uvrstiti sa dozom rezerve.⁵⁹⁴

U toku druge kampanje na nekropoli je otkriveno još 42 groba.⁵⁹⁵ Za razliku od prvog dijela nekropole, gdje su grobovi bili gusto poredani, na ovom dijelu grobovi su razućeniji. Kao i tokom prve kampanje, nađeni su dječiji grobovi napravljeni od kamenih ploča postavljenih tako

⁵⁸⁸ Miletić, 1956, 24.

⁵⁸⁹ Miletić, 1956, 24.

⁵⁹⁰ Miletić, 1956, 33-32.

⁵⁹¹ Miletić, 1956, 34.

⁵⁹² Miletić, 1956, 24.

⁵⁹³ Miletić, 1956, 10-21.

⁵⁹⁴ Miletić, 1956, 17-18.

⁵⁹⁵ Miletić, 1960/61, 253.

da formiraju krov na dvije vode (grobovi br.131, 155, 158).⁵⁹⁶ Okviri u grobovima u vidu kamenih i drvenih ploča su bili česti, dok sanduci nisu utvrđeni.⁵⁹⁷ Dvojnih grobova nije bilo, a orijentacija grobova većinski je pripadala pravcu istok-zapad (23 groba), sa 14 grobova okrenutih u pravcu jugoistok-sjeverozapad, te dva groba koja su orijentisana u pravcu sjeveroistok-jugozapad, te sjever-jug.⁵⁹⁸

Za razliku od velikog broja pokretnih nalaza nađenih u toku prve kampanje, grobove koji su dodatno iskopani, karakteriše nedostatak priloga. Oni su nađeni u svega dva groba i to: u grobu 136, u kojem je nađen par srebrenih naušnica datiran u 10-11. stoljeće, te u grobu 132 u kojem je nađena bronzana kopča (šnala) datirana u 5-6. stoljeće.⁵⁹⁹ Kada se uzmu u obzir rezultati istraživanja obje kampanje, sa sigurnošću se može tvrditi ranosrednjovjekovna pripadnost 17, odnosno 18 grobova. Naravno, postoji šansa da je i mnogo više grobova odgovaralo vremenskom periodu do 11. stoljeća, ali s obzirom da unutar grobnica nisu nađeni prilozima koji bi to potvrđivali, isto je nemoguće tvrditi. Nekropola u Mihaljevićima je bila u upotrebi duži vremenski period, odnosno od 3. ili 4. stoljeća do prve polovine 16. stoljeća sa prekidima.⁶⁰⁰

MAHOVLJANI (Banja Luka)

Nekropola u Mahovljanima otkrivena je 1967. godine kada je vlasnik ove parcele prilikom vađenja šljunka otkrio nekoliko grobova, sa nekolicinom nalaza bronzanog nakita.⁶⁰¹ Sistematskim istraživanjima (slika 46) koja su vršena 1969, 1970. i 1971. otkriveno je 95 grobova. Prilikom iskopavanja utvrđeno je da je nekropola locirana na jednom dijelu prostrane prahistorijske nekropole sa urnama, čiji su brojni ostaci otkriveni između skeleta, a i na okolnim njivama prilikom poljoprivrednih radova.⁶⁰² Groblje na Mahovljanima pripada tipu ravnih grobova na redove, a koje predstavlja karakterističnu pojavu za rani srednji vijek.⁶⁰³

⁵⁹⁶ Miletić, 1960/61, 253.

⁵⁹⁷ Miletić, 1960/61, 253.

⁵⁹⁸ Miletić, 1960/61, 253.

⁵⁹⁹ Miletić, 1960/61, 255.

⁶⁰⁰ Miletić 1956, 33.

⁶⁰¹ Miletić, 1979, 148.

⁶⁰² Miletić, 1979, 148.

⁶⁰³ Miletić, 1979, 147.

Grobovi su u velikoj većini orijentirani u pravcu sjeverozapad-jugoistok, sa većim ili manjim odstupanjima ili interpoliranjem pojedinih ukopa između redova.⁶⁰⁴ U pravcu sjeverozapad-jugoistok orijentirano je 70 grobova, pri čemu se veliki broj približava više osnovnom pravcu zapad-istok, dok drugi naginju osnovnom smjeru sjever-jug.⁶⁰⁵ Manje su brojni slučajevi orijentacije u pravcu zapad-istok (10 grobova) s jednim izuzetkom usmjeravanja u pravcu sjever-jug.⁶⁰⁶

Grobovi su predstavljali jednostavne rake bez arhitekture, a pokojnici su sahranjivani u ispruženom položaju na dubini od 0.2-1.07 m.⁶⁰⁷ Na nekropoli nisu primijećeni tragovi naknadnih ukopa, niti višestruki grobovi, kao što je to bio slučaj na drugim nekropolama.⁶⁰⁸ Prilozi su otkriveni unutar 43 grobne cjeline, a naročito je bitno izdvojiti grobne cjeline (br. 3, 4, 5, 15, 30, 43, 48, 57, 64, 68, 73, 77, 78 i 81), jer su u njima nađeni predmeti koji ukazuju na hronologiju i dataciju ovog groblja.⁶⁰⁹ Većinski su nađeni ukrasni predmeti (naušnice, prstenje, ogrlice od dvodjelnih privjesaka, praporaca i staklenih perli, lanula), dijelovi odjeće i utilitarni predmeti.⁶¹⁰ Na nekropoli nije nađeno keramičkih posuda, ali nisu nađeni ni predmeti koji bi ove grobove povezali sa kršćanstvom.⁶¹¹ Nekropola u Mahovljanima bi se mogla na osnovu pronađenih nalaza datirati u vremenskom okviru od 9-12. stoljeća.⁶¹²

ČIPULJIĆ (Bugojno)

Lokalitet u Čipuljiću kod Bugojna istraživan je u nekoliko etapa, 1974. i 1978. godine pod vodstvom J. Petrovića, te sistematska u periodu od 1959-1981. godine pod vodstvom V. Paškvalina te N. Miletić.⁶¹³ Lokalitet u Čipuljiću pokazuje višestoljetni kontinuitet, pa je tako na prahistorijskom sloju izgrađen objekat u rimskom periodu, bazilika i grobnica na svod u kasnoantičkom periodu, potom je na ruševinama bazilike nastalo ranosrednjovjekovno groblje, a

⁶⁰⁴ Miletić, 1979, 148.

⁶⁰⁵ Miletić, 1979, 148.

⁶⁰⁶ Miletić, 1979, 148.

⁶⁰⁷ Miletić, 1979, 148-149.

⁶⁰⁸ Miletić, 1979, 148-149.

⁶⁰⁹ Miletić, 1979, 157; Tomičić, 2000, 26.

⁶¹⁰ Miletić, 1979, 157; Tomičić, 2000, 26.

⁶¹¹ Miletić 1980, 157-159.

⁶¹² Miletić, 1979, 157-159; Šmalcelj, 2012, 143.

⁶¹³ Paškvalin, Miletić, 1988, 178-179.

kasnije je na istom mjestu podignuta novija crkva, te se formirala i kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima.⁶¹⁴

Prema sačuvanim podacima, bazilika je bila dimenzija 26 x 8 m te je bila orijentirana u pravcu zapad-istok.⁶¹⁵ Pretpostavlja se da je bila sastavljena od naosa, nartekse, a možda i protezisa na sjeveroistočnom dijelu apside.⁶¹⁶ Ispod nartekse izvan crkve bile su ukopane dvije zidane grobnice na svod, dva sarkofaga, te grobovi sa pločama na dvije vode.⁶¹⁷ Uz ruševine ove bazilike pronađena otkrivena je i srednjovjekovna crkva orijentirana istok-zapad i velika ranosrednjovjekovna nekropola sa oko 800 grobova.⁶¹⁸ Nekropola predstavlja tip nekropole na redove, sa grobovima većinski orijentiranim u pravcu istok-zapad.⁶¹⁹ Skeleti su polagani u jednostavne rake, a samo se u nekoliko primjera našli klinovi (koji su ukazivali na prisustvo drvenog sanduka) i kamenih ploča.⁶²⁰ Cjelokupni rezultati istraživanja nažalost nisu nikada objavljeni.⁶²¹

Prema izvještajima iz prve kampanje koju je vodio P. Anđelić, unutar grobova pokojnika nađeni su mnogobrojni prilozi, od kojih su najbrojnije naušnice sa tri jagode.⁶²² Veliki broj priloga iz grobova pripada dalmatinsko-hrvatskoj grupi, uz povremene nalaze bjelobrdske i ketlaške grupe.⁶²³ Nekropola se datira u vremenski okvir od 9-15. stoljeća.⁶²⁴

KICELJ (Tuzla)

Nekropola u Kicelju otkrivena je tokom kopanja rovova 1992. godine, međutim samo istraživanje rađeno je 2006. godine pod vodstvom Zilka Kujundžić-Vejzagić.⁶²⁵ Tokom iskopavanja obuhvaćeno je 75m² prostora (slika 47) na kojem je otkriveno dvanaest grobova sa

⁶¹⁴ Miletić, 1984, 406.

⁶¹⁵ Paškvalin, 2003, 136.

⁶¹⁶ Paškvalin, 2003, 135.

⁶¹⁷ Paškvalin, Miletić, 1988, 178-179

⁶¹⁸ Busuladžić, 2017, 26.

⁶¹⁹ "Službeni glasnik BiH", broj 75/08.

⁶²⁰ "Službeni glasnik BiH", broj 75/08.

⁶²¹ Anđelić, 1959, 163.

⁶²² Anđelić, 1959, 164.

⁶²³ Paškvalin, Miletić, 1988, 178-179.

⁶²⁴ Paškvalin, Miletić, 1988, 178-179.

⁶²⁵ Bakalović, 2006, 179-180.

dvanaest skeleta.⁶²⁶ Tom prilikom uočeno je nizanje grobova na redove u pravcu sjever-jug, što predstavlja čestu pojavu i na drugim nekropolama ranog srednjeg vijeka.⁶²⁷ Izuzetak na nekropoli čini grob br. 2 koji je orijentisan u pravcu sjeveroistok-jugozapad.⁶²⁸ Grobna arhitektura nije uočena u iskopanim grobovima, tj. pokojnici su bili ukopani u proste rake bez ikakvih okvira.⁶²⁹ U nastavku će biti prezentovane značajke grobova a koje su primjećene tokom Bakalovićevih iskopavanja:⁶³⁰

- Grob 1: Skelet pripadao odrasloj muškoj osobi, smješten u prostu raku bez grobne arhitekture. Kada je riječ o priložima nađeni su: par bronzanih naušnica sa jednom odnosno tri jagodice i par bronzanih naušnica sa tri koljena u vodu namotane žice.
- Grob 2: Skelet pripadao ženskoj osobi, smješten u prostu raku bez priloga.
- Grob 3: Grob parcijalno iskopan jer je ostatak skeleta pripadao sondi koja nije otvorena. Također nije imao grobnu arhitekturu i priloge.
- Grob 4: Pronađen dječiji skelet bez priloga i grobne arhitekture.
- Grob 5: Ni ovaj grob nije do kraja iskopan jer skelet pripada drugoj sondi. Bez grobne arhitekture i priloga.
- Grob 6: Nađen dječiji skelet u zgrčenom položaju, namješten na desni bok. Bez priloga i grobne arhitekture.
- Grob 7: Nađen skelet odrasle muške osobe položen u prostu raku. Od priloga je nađena željezna kopča na remenu.
- Grob 8: Nađen skelet odrasle muške osobe bez priloga i grobne arhitekture.
- Grob 9: Skelet smješten u jednostavnu raku pripadao je ženskog osobi adolescentskog uzrasta. U grobu su nađene bronzana naušnica sa koljenom od namotane žice te također bronzana karičica.
- Grob 10: Pronađen skelet koji je pripadao odraslom muškarcu smješten u prostu raku u kojoj je nađen željezni klin.

⁶²⁶ Bakalović, 2006, 179-180.

⁶²⁷ Bakalović, 2006, 183.

⁶²⁸ Bakalović, 2006, 183.

⁶²⁹ Bakalović, 2006, 187.

⁶³⁰ Bakalović, 2006, 181-182.

- Grob 11: Nađen skelet bez priloga i grobne arhitekture, koji je vjerovatno pripadao ženskoj odrasloj osobi.
- Grob 12: Grob bez priloga i grobne arhitekture je parcijalno iskopan jer dio skeleta ulazi u drugu sondu.

Kao što se može primjetiti većina grobova nije imala priloge. Tokom iskopavanja pronađene su obične karačice, za koje se smatra da su djelo domaćih majstora, a pronađena je i nekolicina naušnica koje pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi koja odgovara vremenskom okviru od 10-11. stoljeća.⁶³¹ Na Kicelju nisu pronađeni ostaci keramičkih posuda. Grobovi sa nekropole u Kicelju se mogu datirati u periodu od 10-11. stoljeća s obzirom na priloge nađene u njima.⁶³²

GRBOREZI (Livno)

Nekoliko kilometara od Livna nalazi se srednjovjekovna nekropola Mramorje istraživana 1954, 1955. i 1956. godine od strane Šefika Bešlagića i Đure Baslera.⁶³³ Prilikom istraživanja lokaliteta površine 50x20 m² otkopano je 266 grobova (određeni su bili dvoetažni ili sa više skeleta) sa orijentacijom zapad-istok.⁶³⁴ Samo devet grobova pripada ranosrednjovjekovnom periodu, do 11. stoljeća.⁶³⁵ Keramički materijal pronađen je u četiri groba od kojih su tri bez grobne arhitekture, dok je u jednom pronađena nadgrobna ploča.⁶³⁶ Dubina ukopa se kreće od 95cm do 130 cm.⁶³⁷

Kada je riječ o priložima na nekropoli u Grborezima pronađene su keramičke posude unutar četiri grobne cjeline (navedene u nastavku) ali su i unutar grobova 6, 13, 46, 82, 138, 238, nađeni fragmenti keramike a koji nisu uzeti u obzir u nastavku jer su bili mali.

⁶³¹ Bakalović, 2006, 180.

⁶³² Bakalović, 2006, 180.

⁶³³ Bešlagić, Baser, 1964.

⁶³⁴ Bešlagić, Basler, 1964, 55.

⁶³⁵ Miletić 1989, 176.

⁶³⁶ Fekeža, 1989, 218

⁶³⁷ Fekeža, 1989, 218

- Jajoliki lonac pronađen je u grobu br. 74 u kome su pronađena tri skeleta.⁶³⁸ U nasipu ovog groba su nađene razbacane kosti na osnovu čega je zaključeno da je grob prekopan.⁶³⁹ Ovaj jajoliki lonac je blago sužen prema dnu, širokog otvora i oboda blago izvijeng prema van, te kratkog vrata.⁶⁴⁰ Rađen je na sporom kolu i slabije pečen, grublje, šupljikave fature, a na početku ramena se nalazi urezana valovnica.⁶⁴¹ Dimenzije posude su - visina: 13.8 cm, širina oboda: 9.4 cm i širina dna: 7.4 cm, a njena boja je tamnosmeđa u gornjem dijelu posude dok prema dnu prelazi u crvenkastu.⁶⁴²
- U dvojnem dječjem grobu br. 81 pronađen je jajoliki izduženi lonac rađen na sporom kolu.⁶⁴³ Ova posuda je primitivno urađena, crne je boje, a njen rub je neravan.⁶⁴⁴ Ovaj lonac je loše pečen, a njegova faktura je gruba i meka.⁶⁴⁵ Dimenzije posude su - visina: 12 cm, širina oboda: 9.6 cm i promjer dna: 6.7 cm.⁶⁴⁶
- Jedna od bolje očuvanih keramičkih posuda s ovog nalazišta pronađena je u grobu 112.⁶⁴⁷ Pored keramičke posude, u ovom grobu je pronađeno 8 nakitnih predmeta⁶⁴⁸ na osnovu kojih je bilo moguće datirati grob, tako i keramičku posudu u periodu 9-10. stoljeća.⁶⁴⁹ Jajoliki lončić pronađen u ovom grobu ima blago izvijen obod prema van, a prema dnu se konusno sužava.⁶⁵⁰ Posuda je crvenkastosmeđe boje i pravljena od nepročišćene gline.⁶⁵¹ Posuda je rađena na sporom kolu, a pri dnu se vide tragovi modeliranja rukama.⁶⁵² Grob u kojem je ova posuda pronađena pripada dječjem

⁶³⁸ Fekeža, 1989, 218

⁶³⁹ Bešlagić, Basler, 1964, 24.

⁶⁴⁰ Fekeža 1989, 218.

⁶⁴¹ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁴² Fekeža, 1989, 218.

⁶⁴³ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁴⁴ Bešlagić-Basler, 1964, 24-36.

⁶⁴⁵ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁴⁶ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁴⁷ Bešlagić-Basler 1964, 24-36.

⁶⁴⁸ Petrinec, 2009, 17-18.

⁶⁴⁹ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁵⁰ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁵¹ Petrinec, 2009, 18.

⁶⁵² Fekeža, 1989, 218.

skeletu, a njene dimenzije su - visina: 12.4 cm, promjer oboda: 10.1 cm i promjer dna: 6.8 cm.⁶⁵³

- Još jedna bolje očuvana posuda je jajoliki lonac širokog otvora.⁶⁵⁴ Pronađen je u grobu br. 141 kraj glave dječjeg skeleta, a ostali prilozi su nožić i zapon od pojasa.⁶⁵⁵ Ovaj lončić je tamnosive boje i grublje fakture, a njegove dimenzije su - visina: 12.1 cm, promjer oboda: 10.6 cm i promjer dna: 6.6 cm.⁶⁵⁶

Zajednička osobina keramičkih posuda pronađenih na ovoj nekropoli je ta da su sve tamne boje, i da su sve rađene od ilovače sa primjesom pijeska ili nekog drugog kamena. Također, zanimljiva činjenica jeste da su dva skeleta ukopana u pravcu sjever-jug što nije tipično za ukopavanje u ovom vremenskom periodu, kao i da iznad ovih grobova nisu pronađeni nadgrobni spomenici, odnosno stećci. Na nekropoli u Grborezima izdvojena su tri horizonta sahranjivanja na lokalitetu od kojih je najstariji datiran u period od 10-13. stoljeća.⁶⁵⁷

⁶⁵³ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁵⁴ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁵⁵ Bešlagić-Basler 1964, 36.

⁶⁵⁶ Fekeža, 1989, 218.

⁶⁵⁷ Fekeža, 1989, 218.

5. POGREBNI OBIČAJI

Pogrebni običaji i druge procesije predstavljaju u arheologiji zamršenu sferu, koja je često ostavljena na interpretaciju, jer veliki broj rituala ostaje “nevidljiv” zbog nepostojanja materijalnih dokaza koji bi garantovali pristustvo istih. Naravno, pronalazak pismenih dokaza umnogome olakšava interpretaciju određenih praksi ili pojava koje su tadašnji stanovnici njegovali. Ono što je sigurno jeste, da je odabir “vječnog počivališta” predstavljao dobro promišljenu radnju, čija je provedba mogla trajati danima, mjesecima pa čak i godinama.⁶⁵⁸ Samim tim, sahranjivanje predstavlja značajan čin koji je važno uzeti u obzir, naravno ukoliko postoje dokazi, prilikom arheoloških analiza.⁶⁵⁹

Važni parametri koji bi se trebali uzeti u obzir prilikom analiziranja pogrebnih običaja, nekog naroda ili kulture, mogli bi se svrstati u nekoliko kategorija:

- Pogrebni ritus (odabir incineracije ili inhumacije kao načina odlaganja tijela pokojnika, odnosno sahranjivanja)
- Religija (pripadnost pokojnika određenoj religiji ili vjerovanju, određivala je dosta parametara, pa tako i prethodno pomenuti način odlaganja tijela)
- Oblik grobnice/odabir nadgrobnog spomenika
- Orijentacija nekropole, pojedinačnih grobova
- Položaj pokojnika unutar grobne cjeline
- Grobni prilozi

Kada je riječ o pogrebnom ritusu, u ovom periodu su u Bosni i Hercegovini zastupljeni i inhumacija i incineracija (spaljivanje). Ipak, ono što arheolozi često zanemare kad se radi o inhumaciji jeste da zapravo takvo pokopavanje predstavlja najjednostavniji način pokapanja pokojnika.⁶⁶⁰ Kremacija ili incineracija, predstavlja praksu spaljivanja tijela, koji pronalazimo uglavnom u slučajevima kada su fragmenti spaljenih kostiju ostalih nakon paljevine ukopani.

⁶⁵⁸ Parker-Pearson, 2012, 5.

⁶⁵⁹ Parker-Pearson, 2012, 5.

⁶⁶⁰ Parker-Pearson, 2012, 5.

Mjesta gdje su ti ostaci ukopani se nazivaju incineracijski depoziti.⁶⁶¹ Mjesto paljevine rijetko ostaje sačuvano osim u slučajevima kada ga je neki kasniji sloj sačuvao, npr. ispod humke.⁶⁶² Depozit može sadržavati, pored kostiju, pepeo, ugalj, karbonizirane biljke, priloge, nekada i životinjske kosti.⁶⁶³ Također čest je primjer polaganja spaljenih ostataka u neke vrste posuda poput urni i sl.⁶⁶⁴ Kao što se može vidjeti iz pregleda grobnica i nekropola iz prethodnog poglavlja, incineracija u kasnoantičkom periodu samo preovladava u kombinaciji sa stelama, te urnama. Ovakvih primjera u Bosni i Hercegovini nema mnogo do sada pronađenih. U kasnoantičkom periodu nalazimo samo primjere nekoliko stela, jedan ulomak urne koja se datira u 3-4. stoljeće⁶⁶⁵, te “urne” iz Šipova⁶⁶⁶ čija namjena nije još utvrđena. Kada je riječ o ranosrednjevjekovnom periodu nađena je nekolicina urni, za koje se također nije sa sigurnošću utvrdilo da je riječ o incineracijskom ukopu, kao što isti nije utvrđen i za “incineracijski tumul” iz Sultića.⁶⁶⁷

Lokaliteti koji su obrađeni u ovom radu pokazuju da je inhumcija ipak zastupljena u puno većim razmjerama. Prilikom istraživanja i analiziranja lokaliteta, često se ukazuje na povezanost načina ukopavanja sa religijom, odnosno da je stanovništvo dolaskom kršćanstva prešlo sa incineracije na inhumaciji. Ipak, teško je sa sigurnošću tvrditi ovakvo što, naročito kada se uzme u obzir da, ukoliko se analiziraju nalazi, čini se da na prelazu iz kasne antike u rani srednji vijek, stanovništvo Rimskog Carstva, a naročito provincije nije bili kristijanizirano u velikom broju.⁶⁶⁸ Ovo je razlog zbog kojeg i Gračanin navodi da način sahranjivanja nije sigurni dokaz vjerske pripadnosti (odnosno da li je osoba bila kršćanin ili “paganin”) niti o etničkoj pripadnosti (da li je osoba pripadala romaniziranom ili novopridošlom stanovništvu).⁶⁶⁹

Nakon Milanskog edikta kojim je kršćanstvo postalo slobodna religija, kršćanska ukopavanja, koja su se do tada u određenim dijelovima Carstva obavljala u katakombama i tajno,

⁶⁶¹ Parker-Pearson, 2012, 7.

⁶⁶² Parker-Pearson, 2012, 7.

⁶⁶³ Parker-Pearson, 2012, 7.

⁶⁶⁴ Parker-Pearson, 2012, 7.

⁶⁶⁵ Paškvalin, 2012, 392.

⁶⁶⁶ Sergejevski, 1952, 51; Cambi, 1982, 106;

⁶⁶⁷ Miletić, 1988, 88.

⁶⁶⁸ MacMullen, 1984, 83.

⁶⁶⁹ Gračanin, 2011, 144.

počinju se obavljati na otvorenom prostoru (*sub divo*).⁶⁷⁰ Ono što je karakterisalo takve grobove jesu jednostavne rake iskopane i kamenjem ili ciglom ozidane u formi sarkofaga.⁶⁷¹ Sarkofazi su se mogli kasnije smjestiti i u građevinu ili mauzeolej sličan zgradi (*cellae*).⁶⁷² Pored ovih praktikovani su i ukopi u rake horizontalno kao u komore (hipogeji), koje, kao što je već pomenuto u poglavlju koje se bavi ovim tipom grobnica, karakteriziraju kline na koje se postavljao pokojnik. Najjednostavniji način, ukoliko izuzmemo slobodni ukop, predstavljaju grobnice napravljene od kamenih ploča ili tegula na dvije vode.⁶⁷³ Naposljetku treba pomenuti i korištenje amfora za ukopavanje tijela djece, pronađen u slučaju na Višićima a koje je učinjeno na način da se tijelo stavljalo u konstrukciju napravljenu od jedne ili dvije amfore.⁶⁷⁴

U ranosrednjovjekovnom periodu kontantirano je nekoliko vrsta ukop, pa tako sekundarni ukupi u prahistorijske tumule (Vrlazje, Rusanovići, Podilijak itd.) kao i antičke sarkofage (Han-potoci).⁶⁷⁵ Zanimljivo je i korištenje antičkih zgrada (Višići, Doljani itd), stambenih i bazilikalnih prostora. Veliki broj grobova uočen je u sklopu sakralnih objekata (Rogačići, Cim, Nerezi, Srđ itd), međutim tokom istraživanja ili se ranosrednjovjekovnim nalazima se nije posvećivalo dovoljno pažnje ili su grobovi i lokaliteti bili veoma devastirani.⁶⁷⁶ U svakom slučaju, oni nisu bili sistematski istraženi, a podaci i nalazi sa istraživanja nekih od njih su i izgubljeni. Bez obzira na jako malo informacija, donesenih ovim istraživanjima i dalje ostaje otvoreno pitanje zašto baš ova mjesta? Očigledno je slavensko stanovništvo poštovalo ova mjesta. Da je starokršćansko stanovništvo poslije dolaska Slavena bez traga nestalo, ta pojava ne bi bila moguća.⁶⁷⁷

U narednim stoljećima, primat je preuzelo sahranjivanje na redove, koje na prostoru Bosne i Hercegovine susrećemo još od 500. godine.⁶⁷⁸ Nekropole su imale su različit položaj u prostoru, neke su bile smještene u ravničarskom slobodnom prostoru poput Gomjenice, Petoševaca i Grboreza, Mahovljani su bili vezani za dio prahistorijskog groblja sa urnama,

⁶⁷⁰ Basler, 1990, 33.

⁶⁷¹ Basler, 1990, 33.

⁶⁷² Basler, 1990, 33.

⁶⁷³ Basler, 1990, 33.

⁶⁷⁴ Truhelka, 1931, 43.

⁶⁷⁵ Miletić, 1988, 88.

⁶⁷⁶ Miletić, 1988, 88.

⁶⁷⁷ Sergejevski, 1959, 168.

⁶⁷⁸ Miletić, 1988, 88.

Mihaljevići su bili smješteni sa ukopima iz rimskog doba, kao i Rogačići, Cim itd.⁶⁷⁹ Položaj grobalja pokazuje vezanost za lokalitete starijih doba, i višestoljetni kontinuitet sahranjivanja koji je nastavljen (na nekim od lokaliteta poput Grboreza, Mogorjela, Mihaljevića) i u kasnom srednjem, te novom vijeku.⁶⁸⁰

Orijentacija groba i grobnih konstrukcija sagrađenih nad njim može predstavljati karakteristiku koja govori o religijskoj pripadnosti pokojnika.⁶⁸¹ Pravilo ukopavanja u skladu sa religijskom pripadnošću pokojnika se i danas koristi. Tako se grobovi pripadnika islamske vjeroispovijesti okreću ka Mekki i Kibli, dok se npr. kršćanski grobovi okreću u pravcu istok-zapad.⁶⁸² U sklopu “paganskih” religija post-rimske Engleske i vikinške Skandinavije grobovi su okrenuti u pravcu istok-zapad ili sjever-jug, kozmološkog značaj.⁶⁸³ U svakom slučaju, značajna se pažnja pridaje orijentacija groba, pa će zbog toga ova karakteristika biti analizirana.

Uobičajena šema ukopa u ovom periodu na nekropolama u Bosni i Hercegovini, ali i regionu je istok-zapad.⁶⁸⁴ Često je grob ukopan u pravcu ali sa otklonom ka jugu ili sjeveru ukoliko geografske prilike, odnosno sam teren na kojem je izgrađena nekropola, zahtjevaju takav način ukopa.⁶⁸⁵ Izuzetak predstavlja nekropola u Gomjenici u kojoj su grobovi poredani u pravcu sjeverozapad-jugoistok, iako je teren omogućavao drugačiji raspored.⁶⁸⁶ Pravac sjever-jug se povremeno dovodi u vezu sa “paganskim” načinom ukopa⁶⁸⁷, te se smatra da su se ljudi počeli ukapati u pravcu istok-zapad dolaskom kršćanstva, no još uvijek takva tvrdnja nije utvrđena.

Pokojnik je mogao biti ukopan u mnogo različitih pozicija: na leđima, ležeći na strani, u zgrčenom položaju, okrenutim licem ka dole itd.⁶⁸⁸ Različiti načini na koji su ruke i noge pozicionirane mogu pomoći pri ustanovljavanju različitosti kod pokojnika na istom groblju.⁶⁸⁹

⁶⁷⁹ Miletić, 1989, 175-176.

⁶⁸⁰ Miletić, 1988, 88; Miletić, 1989, 175-176.

⁶⁸¹ Parker-Pearson, 2012, 6.

⁶⁸² Parker-Pearson, 2012, 6.

⁶⁸³ Parker-Pearson, 2012, 6; Basler, 1990, 43.

⁶⁸⁴ Miletić, 1989, 175-200; Petrinec, 2009, 101.

⁶⁸⁵ Miletić, 1989, 175-200;

⁶⁸⁶ Miletić, 1989, 175-200;

⁶⁸⁷ Petrinec, 2009, 101.

⁶⁸⁸ Petrinec, 2009, 105.

⁶⁸⁹ Parker-Pearson, 2012, 6.

Iako se ne može mnogo na osnovu nekoliko tijela reći, što je veći uzorak lakše je komparirati rezultate, pa doći do zaključka. Položaj ruku neki također dovode u vezu sa pogrebnim obredom, tako ruke postavljene niz tijelo predstavljaju jedan od najstarijih običaja, te je jako čest slučaj postavljanja jedne ruke uz tijelo druge na karlicu, ili položaj u kojem su obje ruke postavljene na karlici dok se ruke pogrštene u grudnom dijelu smatraju kršćanskim običajem.⁶⁹⁰ Uprkos teorijama o položaju ruku, te o njegovom povezivanju sa religijskim običajima nesmotreno je donositi zaključke o kontekstu na osnovu ovog čimbenika.⁶⁹¹ Po pitanju broja i položaja kostura u grobu, nerijetko se nailazi na dvojni, ili trojni ukop, (Grborezi, Doljani, Mihaljevići..) međutim, ovu karakteristiku također nije moguće pripisati religijskoj niti etničkoj pripadnosti.⁶⁹²

Pogrebni običaji se razlikuju u “paganskom” i kršćanskom horizontu. Kod “paganskih” načina pokapanja među najučestalije obrede može se uvrstiti paljenje vatre nad grobovima ili unutar grobnih raka i namjerno razbijanje keramičkih posuda.⁶⁹³ Osim cjelovitih posuda u grobovima su se nalazili i ulomci koji su nastajali ritualnim razbijanjem posuda na grobovima. Ovakavi običaji posmrtnih gozbi su poznati i pod nazivom daće, trizne ili strave⁶⁹⁴ Ustaljeno je mišljenje po kojem ovaj pogrebni običaj, koji je zabilježio Jordanes, indicira slavenski uticaj ali je to u novije vrijeme osporeno.⁶⁹⁵ Da je pri tome paljena vatra, uz navedene nalaze gara i pepela u grobovima, pokazuje i to da se na nekoliko mjesta na nekropoli kako u Bagruši, tako i u Gomjenici otkrilo ostataka gorenja (gar i pepeo) van grobova, na posebnim mjestima na kojima je vjerovatno vršeno kultno pripremanje i uzimanje hrane. Paljenje vatre nad grobovima predstavlja također paganski ritual, prilikom kojeg se pokojnici oslobađaju zlih duhova.⁶⁹⁶

Ostali su običaji prilaganje hrane i pića (nađeni ostaci zemljanih posuda, životinjske, a pogotovo kosti peradi, ljuske jajeta).⁶⁹⁷ Žrtvovanje peradi od antike se povezuje s kultom mrtvih,

⁶⁹⁰ Belošević, 1980, 67.

⁶⁹¹ Belošević, 1980, 67.

⁶⁹² Petrinec, 2009, 106.

⁶⁹³ Petrinec, 2009, 114.

⁶⁹⁴ Petrinec, 2009, 114.

⁶⁹⁵ Schramm, 1997, 103-105.

⁶⁹⁶ Belošević, 1980, 67.

⁶⁹⁷ Petrinec, 2009, 114.

a kao pogrebni prilog perad se pojavljuje i u germanskim i avarskim grobovima.⁶⁹⁸ Kada se radi o grobovima kršćanskog horizonta, osnovna je značajka nedostatak priloga.⁶⁹⁹

Mnogo slavenskih grobova na koje su istraživači nailazili je bilo vrlo siromašno, što je navodilo na pogrešne zaključke o siromašnosti slavenske kulture.⁷⁰⁰ Siromaštvo slavenskih grobova vjerovatno je bilo uslovljeno kretanjem ovog naroda koji nije mogao ostaviti korisne predmete u grobovima sa mrtvima, te su nosili sa sobom sve što su posjedovali.⁷⁰¹ Jedan od prvih stručnjaka koji se zainteresovao za arheološki aspekt slavenske kulture bio je Lubor Niederle (1865 – 1944).⁷⁰² U svom djelu *Slovenske starine* opisuje ne samo keramiku kao jedan od osnovnih elemenata kulture ovog naroda, nego piše o porijeklu Slavena, njihovom načinu života i običajima. Početkom istraživanja materijalne kulture Slavena, utvrđeno je da je pojava talasaste linije karakteristična kao ornament na grnčariji. Međutim, često nije bilo jasno da li se radi o rimskoj kasnoantičkoj ili slavenskoj keramici zbog sličnih karakteristika posuda, na osnovu čega je zaključeno da su pojedini elementi rimske keramike prihvaćeni od strane Slavena.⁷⁰³ Preuzimanje talasaste linije kao ornamenta rimske keramike predstavlja komunikaciju i dodire ovih grupa naroda, odnosno prirodnu posljedicu kontakta različitih kultura. Na osnovu toga može se reći da je postojao kontakt sa rimskom kulturom i njen utjecaj na slavensku materijalnu kulturu.⁷⁰⁴

Obzirom da postoje sličnosti između keramike rimskog svijeta i srednjovjekovne, češki arheolozi rekli su da bi trebao postojati keramički tip koji bi predstavljao prelaz između ova dva perioda.⁷⁰⁵ Na osnovu nalaza pronađenih oko Praga, Ivan Bokovský (1897 – 1976) ovu keramiku je prvi nazvao ‘praškim tipom’, što je bilo uveliko prihvaćeno u naučnom svijetu.⁷⁰⁶ U početku proučavanja slavenske keramike praški tip je smatran lokalnom varijantom slavenske keramike, ali je vremenom ovaj tip povezivan sa svim Slavenima i slavenskim kulturama i tako postao

⁶⁹⁸ Petrinec, 2009, 114.

⁶⁹⁹ Petrinec, 2009, 115.

⁷⁰⁰ Niederle, 1954, 44.

⁷⁰¹ Niederle, 1954, 45-46.

⁷⁰² Curta, 2001, 8.

⁷⁰³ Niederle, 1954, 26.

⁷⁰⁴ Niederle, 1954, 26.

⁷⁰⁵ Curta, 2001, 9.

⁷⁰⁶ Curta, 2001, 9.

jedna od karakteristika slavenske kulture.⁷⁰⁷ Praški tip keramike vremenom je postao učestala pojava na nalazištima slavenske kulture, naročito kulturnih slojeva slavenskih gradišta zbog čega se ta keramika još naziva slavenskom gradišnom keramikom.⁷⁰⁸ Keramika je podijeljena u tri stepena razvoja:⁷⁰⁹

1. Predgradišna keramika/prvi stepen gradišne keramike ili praški tip (6.-9.)
2. Drugi stepen gradišne keramike (10-11. st.)
3. Teći stepen gradišne keramike (od polovine 11. st.⁷¹⁰)

Sličnost između kasnoantičke i ranosrednjovjekovne navela je naučnike, poput Miloševića na teoriju o tome da „slavensku“ keramiku možda nisu donijeli Slaveni.⁷¹¹ Milošević je za dokazivanje ove ideje iskoristio primjere nađene na lokalitetima poput Gorice kod Imotskog, Vrbe kod Glamoča, te Lučani kod Sinja.⁷¹² Ipak Džino smatra da je bespredmetno raspravljati o tome s obzirom na “znanje” o dolasku Slavena u 7. stoljeću.⁷¹³

Kada je riječ o drugim priložima koji karakterišu ukope osim na nekropolama je nađena velika količina nakita, i to uglavnom dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe.⁷¹⁴ Pored materijala koji pripada ovoj grupi nađen je i nakit bjelobrdske i ketlaške kulturne grupe.⁷¹⁵ Bjelobrdska kulturna grupa dobila je naziv po mjestu Bijelo Brdo (Osijek) i datira se od 10-12. stoljeća.⁷¹⁶ Ovu grupu karakterišu naušnice oblika “S”, naušnice sa jagodama, lunulaste i brojne varijantegrozdolikih naušnica.⁷¹⁷ Dalmatinsko-hrvatsku grupu, čiji su najznačajniji predstavnik naušnice sa tri jagode, datirana je prvobitno u 9-10. stoljeće, ali je J. Kovačević pomjera u

⁷⁰⁷ Curta, 2001, 10.

⁷⁰⁸ Niederle, 1954, 246.

⁷⁰⁹ Niederle, 1954, 246-252.

⁷¹⁰ Datiranja Lubora Niederlea se ne mogu se prihvatiti sa apsolutnom sigurnošću, ali pomažu približnom datiranju keramike.

⁷¹¹ Džino, 2018, 100.

⁷¹² Milošević, 2005, 258-260.

⁷¹³ Džino, 2018, 100.

⁷¹⁴ Miletić, 1988, 42; Anđelić 1959.

⁷¹⁵ Miletić, 1988, 42.

⁷¹⁶ Garašanin, Kovačević, 1950, 41.

⁷¹⁷ Miletić, 1963, 163.

vremenski okvir od 11-15.⁷¹⁸ Obične karičice kružnog ili četvrtastog presjeka sa zadebljanim krajevima, srcoliki ili lunulasti privjesci se vežu za Ketlaška grupu, a koja se datira od 9-11, stoljeća.⁷¹⁹ Pored mnogobrojnih primjera nakita, unutar grobova su nađene i mamuze, jezičci i drugi predmeti, ali u dosta manjem broju.⁷²⁰

Grobni prilozima mogli su sadržavati predmete koji su pripadali pokojniku, ali su mogli biti i poklon ožalošćenih, stavljeni kako bi opremili pokojnika za “drugi svijet” ili da spriječe mrtve da proganjaju žive.⁷²¹ Ipak, treba biti oprezan kada je u pitanju interpretiranje identiteta na osnovu priloga. Sve stvari u koje je obučen i koje su priložene uz njega su reprezentacija koju su živi odlučili da prezentuju, u skladu sa onim što je bilo smatrano prikladnim u ovom kontekstu.⁷²²

⁷¹⁸ Gostinski, 2015, 45.

⁷¹⁹ Miletić, 1988, 98-99; Garašanin, Kovačević, 1950, 37.

⁷²⁰ Miletić, 1988, 42.

⁷²¹ Parker-Pearson, 2012, 7.

⁷²² Parker-Pearson, 2012, 10.

6. KATALOG

Slika 1

Stela iz Zenice (danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

Preuzeto sa:

(<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23346>, 18.03.2020, 19:22)

Slika 2

Stela iz Zenice (danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)
(preuzeto iz: Mesihović, 2011, 51.)

Slika 3

Stela iz Zenice (danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

Preuzeto sa:

(<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23372>, 25.03.2020, 18:03)

Slika 4

Stela iz Gornjeg Ribnika (Uzidana u crkvu u Ribniku)

(preuzeto iz: Basler, 1984, 358)

Slika 5

Ulomak urne iz Vašarovina (Ulomak se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

(preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 429; slika 5)

Slika 6

Poklopac urne 1 i 2 iz Šipova (danas se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

(Preuzeto iz: Sergejevski, 1952, 51-54)

Slika 7

Poklopac urne 3 Šipova (danas se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

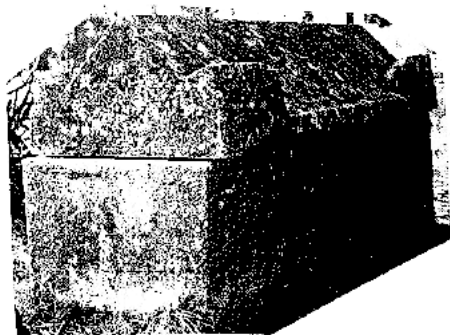
(Preuzeto iz: Sergejevski, 1952, 51-54)

Slika 8

Sarkofag iz Bačevića (sarkofag se danas nalazi u Zemljaskom muzeju)

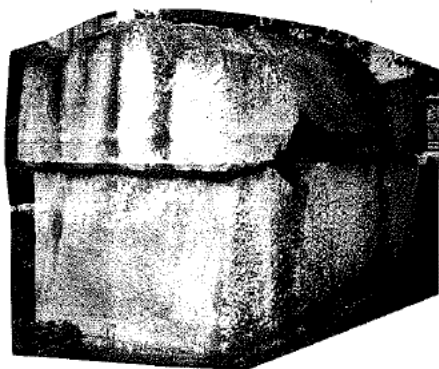
(preuzeto sa: http://h.etf.unsa.ba/dig-katalog-stecaka/stecci/Sarkofag_Bacevici_Mostar/gallery.htm, 26.03.2020, 19:17)

Slika 9

Sarkofag iz Mogorjela (Sarkofag se danas nalazi na lokalitetu Mogorjelo)

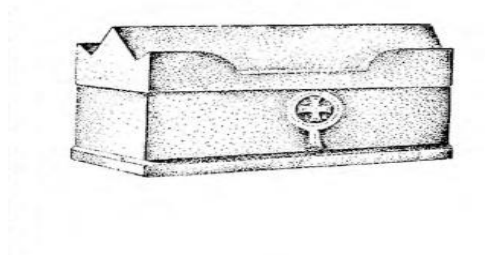
(preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 469; slika 9)

Slika 10

Sarkofag iz Vinjana (Sarkofag se nalazi u Muzeju Hercegovine u Mostaru)

(preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 469; slika 10)

Slika 11

Sarkofag iz Čerina (Nalazi se danas u dvorištu crkve u Čerinu)
(preuzeto iz: Basler, 1990, 43; slika 2)

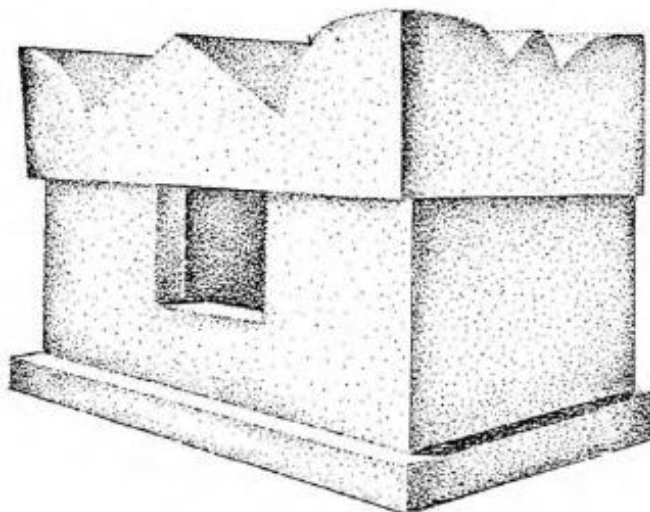
Slika 12

Sarkofag iz Šipova
(Preuzeto iz: Cambi, 1982, 94)

Slika 13

Sarkofag iz Šargovca (Sarkofag se nalazi u Muzeju Bosanske Krajine u Banja Luci)
(preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 469; slika 11)

Slika 14

Sarkofag iz Mujdžića (Sarkofag se danas nalazi u Franjevačkom samostanu u Jajcu)
(preuzeto iz: Basler, 1990, 43; slika 4)

Slika 15

Sarkofag iz Mujdžića (Sarkofag se danas nalazi u Franjevačkom samostanu u Jajcu)
(preuzeto iz: Paškvalin, 2012, 470; slika 13)

Slika 16

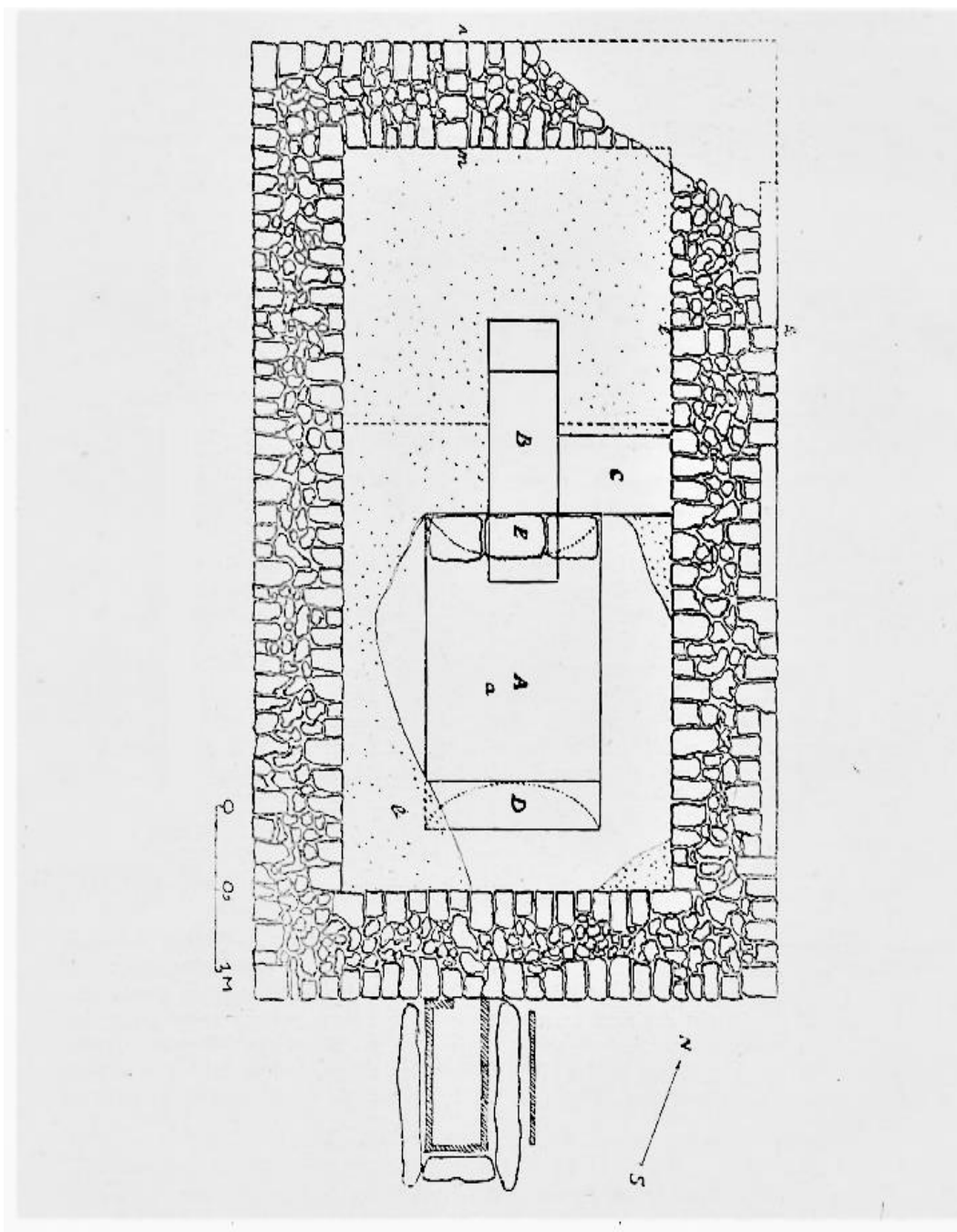
Rekonstrukcija mauzoleja iz Šipova (Dijelovi mauzoleja se danas nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)
(preuzeto iz: Basler, 1990, 40; slika d)

Slika 17

Ostaci mauzoleja iz Šipova (Dijelovi mauzoleja se danas nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

(preuzeto iz: Truhelka, 1892, 45; slika 14)

Slika 18

Mauzolej iz Varošluka

(preuzeto iz: Sergejevski, 1951, 136)

Slika 19

Mapa kasnoantičkih grobnica na svod u BiH

(preuzeto iz: Sejfuli, 2018, 11)

1. Belenići, Ravno	15. Jajce	29. Previš, Neum	43. Višnjica, Kiseljak
2. Bukovača, B. Petrovac	16. Karahodže, Travnik	30. Razići, Konjic	44. Volari, Šipovo
3.. Bukovica, Travnik	17. Klašnik, Višegrad	31. Rivine, Stolac	45. Vrdolje, Konjic
4. Čitluk, Šipovo	18. Komljenovići, Foča	32. Rupin Do, Ravno	46. Vrtoče, Drvar
5. Cim, Mostar	19. Kruševo, Stolac	33. Smoljani, B.Petrovac	47. Zasad, Trebinje
6. Crkva sv.Ruže, Livno	20. Luka, Nevesinje	34. Stari Brod, Rogatica	48. Čelije, Ustikolina
7. Crkvina, Turbe	21. Mujdžići, Šipovo	35. Staroglavice, Srebrenica	49. Čemalovine (Rivine), Vlaka
8. Crkvine, Mali Mošunj	22. Oborci, Donji Vakuf	36. Studena česma, D.Vakuf	50. Čipuljić, Bugojno
9. Dubočani, Konjic	23. Osatica, Srebrenica	37. Tribožići, Gradišće, Zenica	51. Vitina, Ljubuški
10. Đelilovac, Travnik	24. Otinovci, Kupres	38. Varošluk, Turbe	52. Glumina, Neum
11. Golubinac, Ravno	25. Paklarevo, Travnik	39. Varvara, Prozor	53. Gornje Hrasno, Neum
12. Grkovci, Bosansko Grahovo	26. Petrovići, Posušje	40. Velja Međa, Ravno	54. Sadovača, Vitez
13. Groblje sv.Ive, Livno	27. Pješivac-Greda, Stolac	41. Vidaši-Pejići, Ključ	
14. Grovnice, Mali Mošunj	28. Postoljani, Nevesinje	42. Vinac, Jajce	

Tabela 1

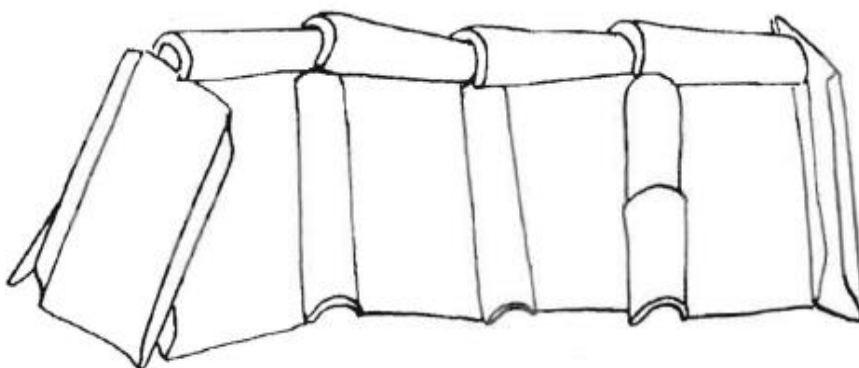
Lista kasnoantičkih grobnica na svod u BiH

(preuzeto iz: Sejfuli, 2018, 11)

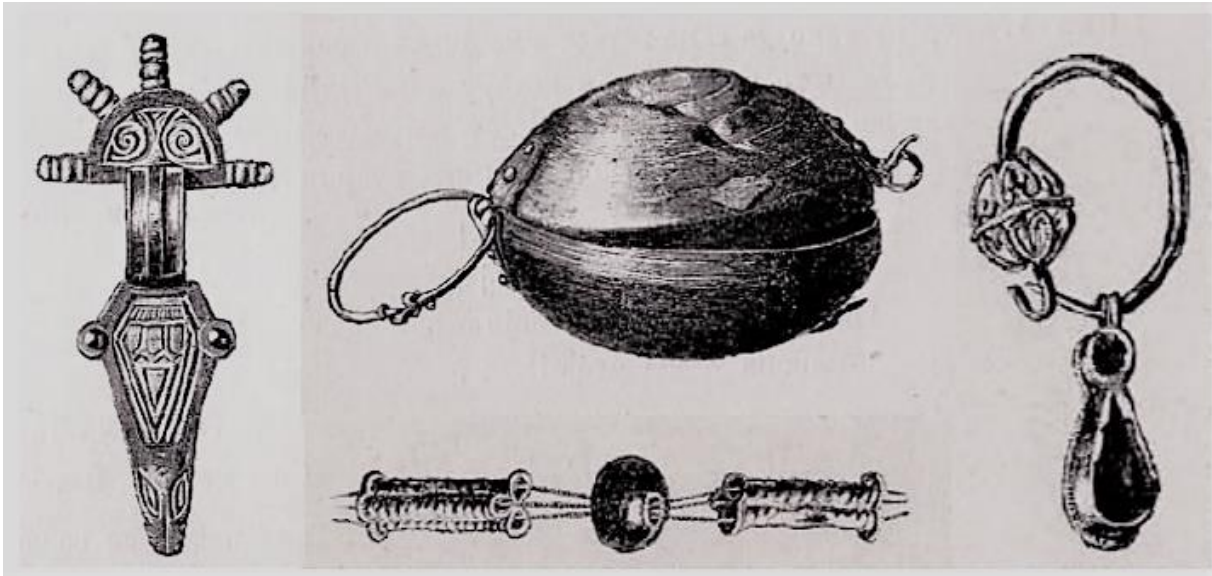
Slika 20

Zlatna ogrlica iz Turbeta
(preuzeto iz: Sejfuli, 2018, 1)

Slika 21

Grobnica oblika krova na dvije vode iz Jajca
(preuzeto iz: Sergejevski, 1970, slika 6, tabla II)

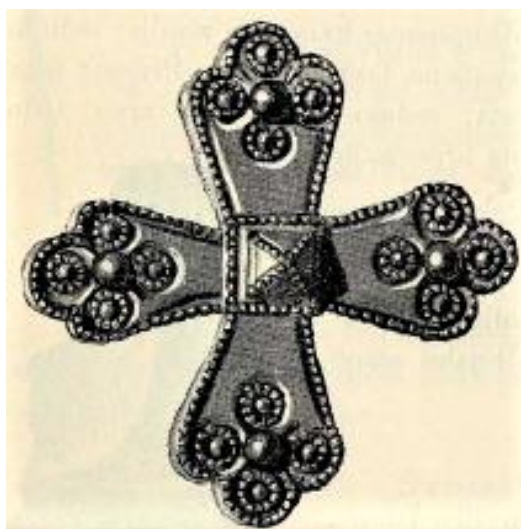
Slika 22

Dio nakita iz manjeg sarkofaga Han potoci
 (preuzeto iz: Radimsky, 1890, 340 – 341, slike 4 – 7)

Slika 23

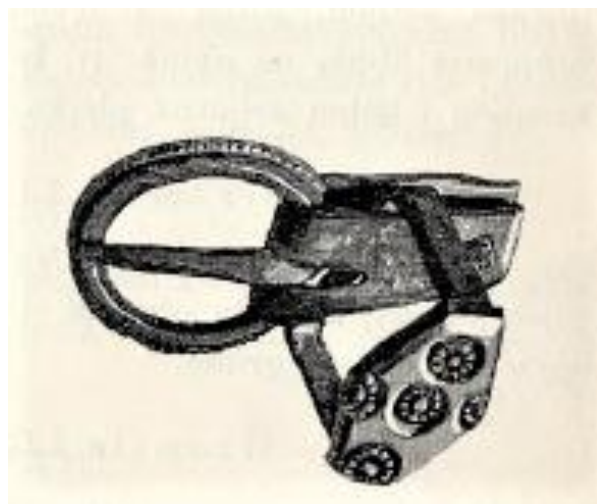
Pektoral iz većeg sarkofaga Han potoci
 (preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja,
 2012, 107)

Slika 24

Gvozdeni krst

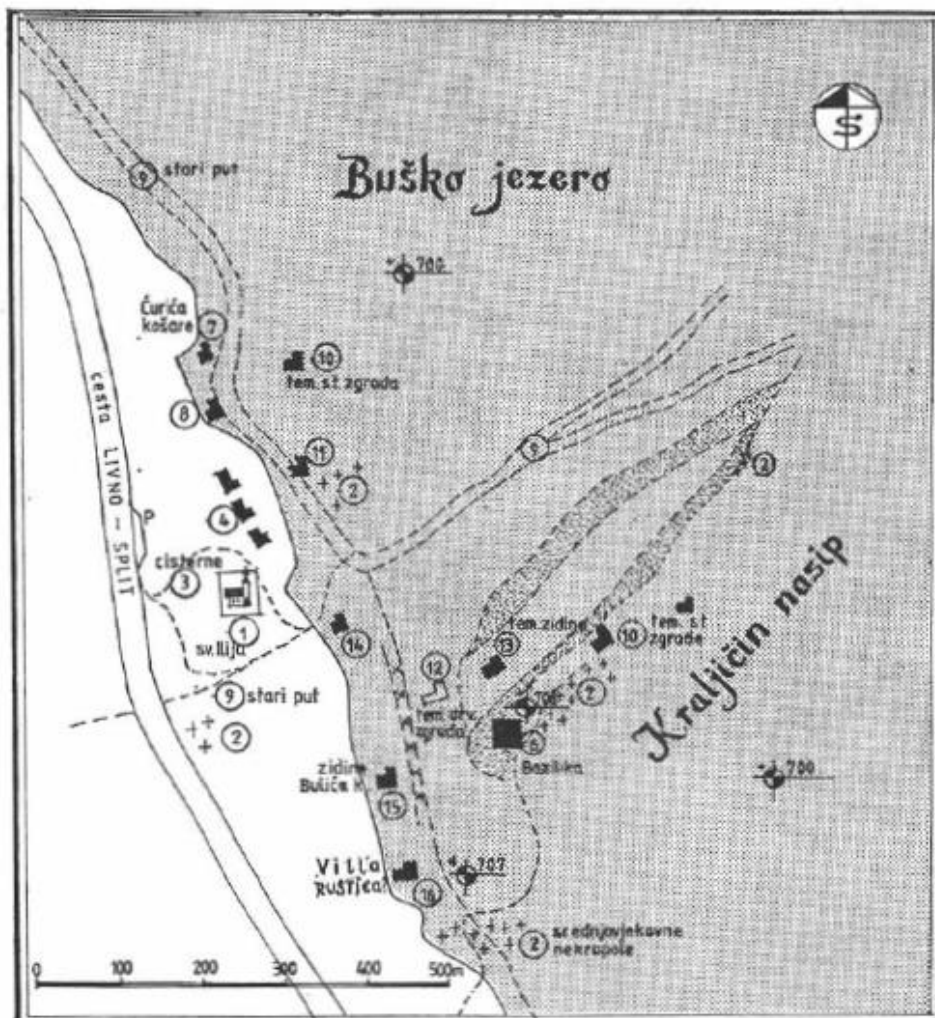
(preuzeto iz: Fiala, 1894, 740)

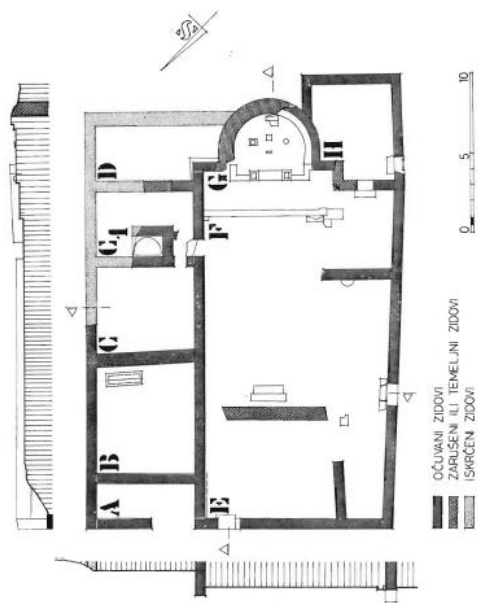
Slika 25

Željezna toka od pojasa

(preuzeto iz: Fiala, 1894, 740)

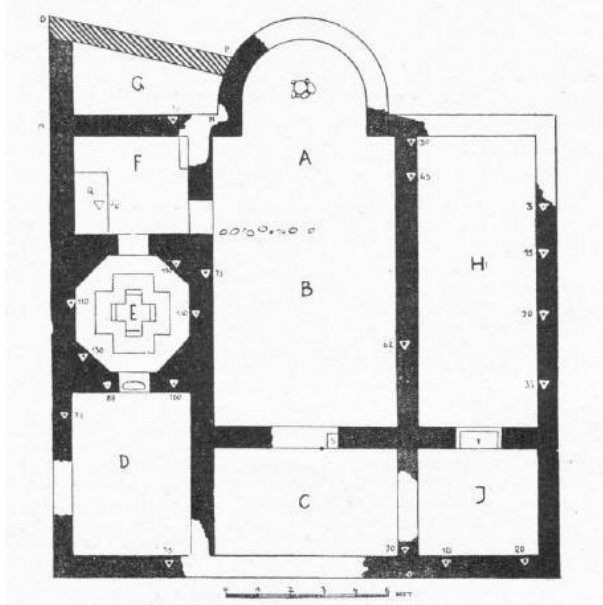
Slika 26 – Rešetarica kod Livna
 (preuzeto iz: Vrdoljak, 1988, 120)

Slika 27

Plan bazilike iz Vrbe

(preuzeto iz: Bojanovski, 1980/81, 199)

Slika 28

Plan bazilike u Nerezima

(preuzeto iz: Sergejevski 1959, 164)

Slika 29

Osteološki materijal i keramička posuda iz groba br.1 iz Dubina
(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 118)

Slika 30 - Grob br.2 iz Dubina

(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 118)

Slika 31 - Grob br.3 iz Dubina
(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 119)

Slika 32
Grob br.4 iz Dubina
(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 119)

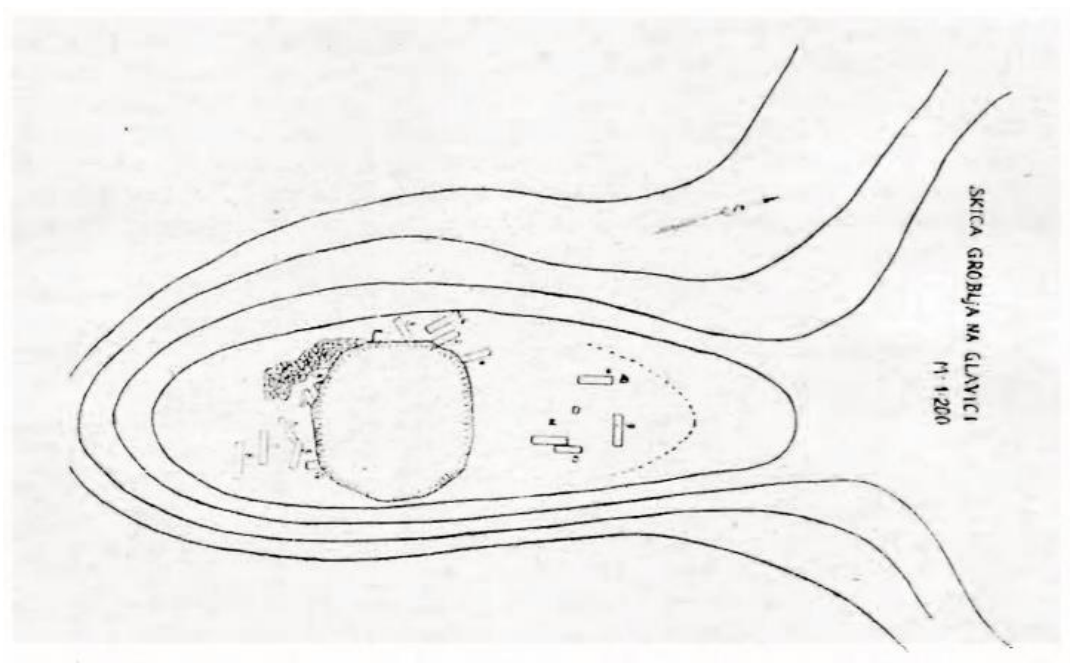

Slika 33

Životinjske kosti iz groba br.4 iz Dubina
(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 119)

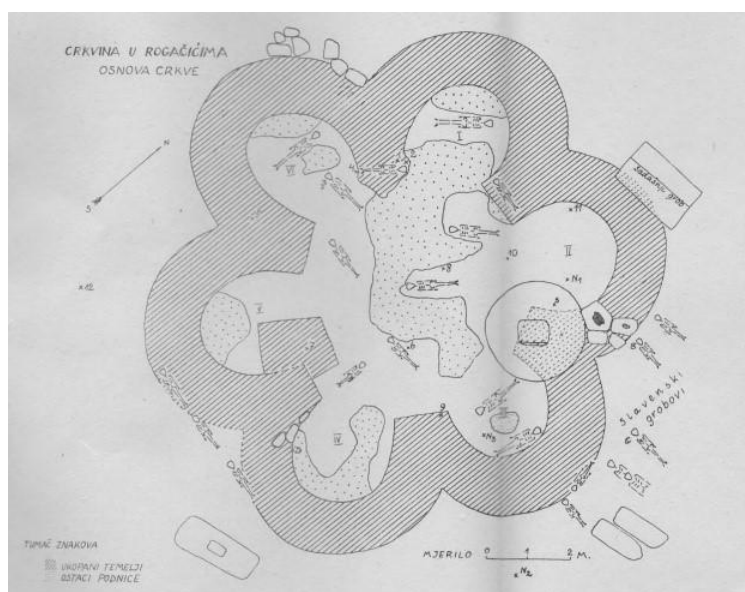

Slika 34 - Grob br.5 iz Dubina
(preuzeto iz: Vasilj, 2012, 120)

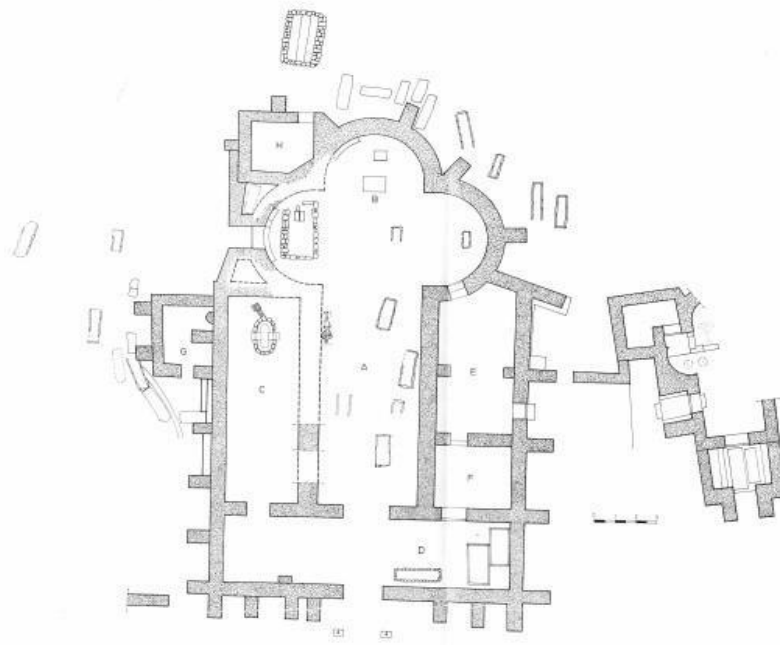
Slika 35

Situacioni plan groblja u Sultanovićima
(preuzeto iz: Čremošnik, 1951, 31)

Slika 36

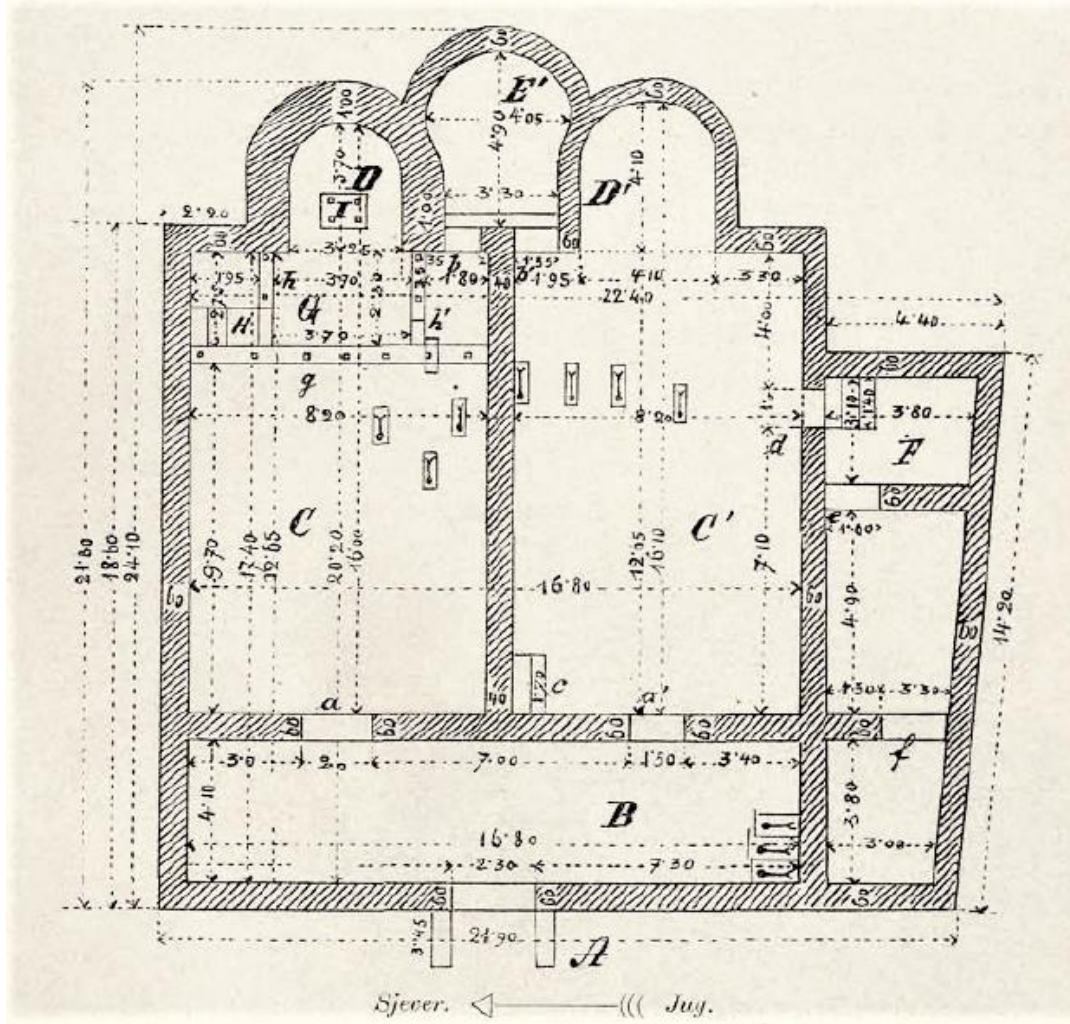
Plan bazilike u Rogaćićima
(preuzeto iz: Čremošnik, 1953, 305)

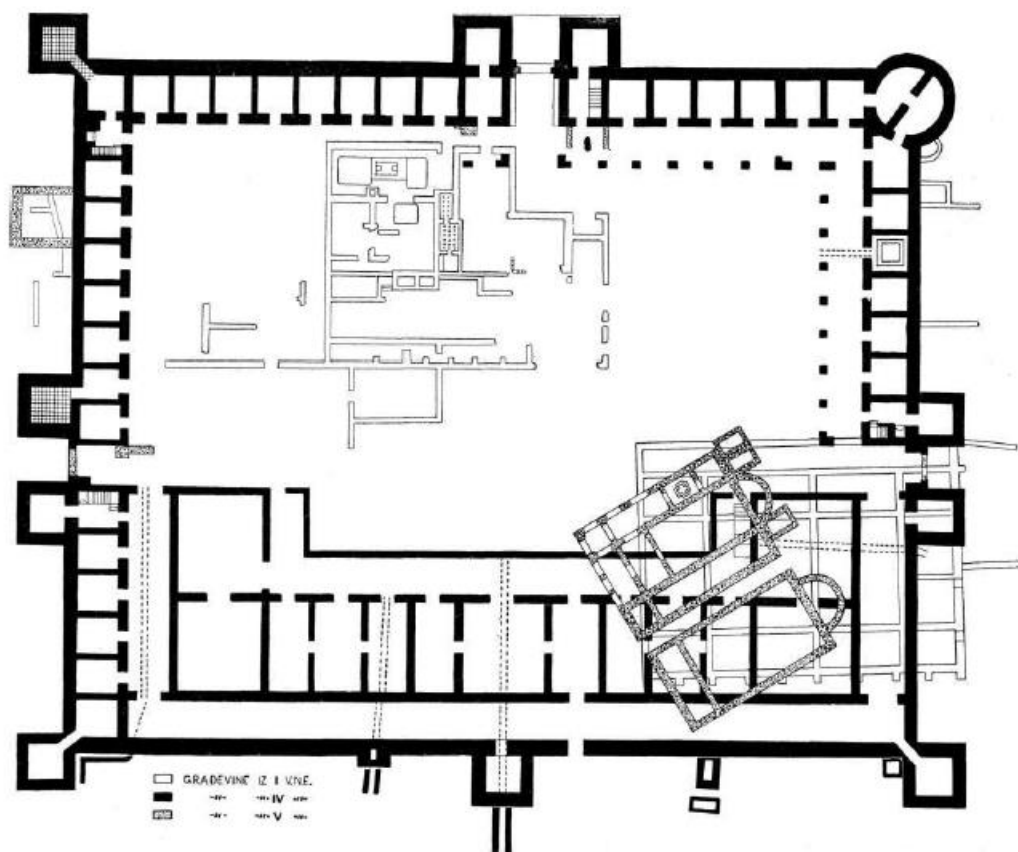
Slika 30

Plan bazilike u Cim

(preuzeto iz: Anđelić, 1974, 184)

Slika 38 – Bazilika iz Bilimišća
 (preuzeto iz: 1892, 341)

Slika 39 - Kompleks u Mogorjelu
(preuzeto iz: Basler, 1958, 46)

Slika 40

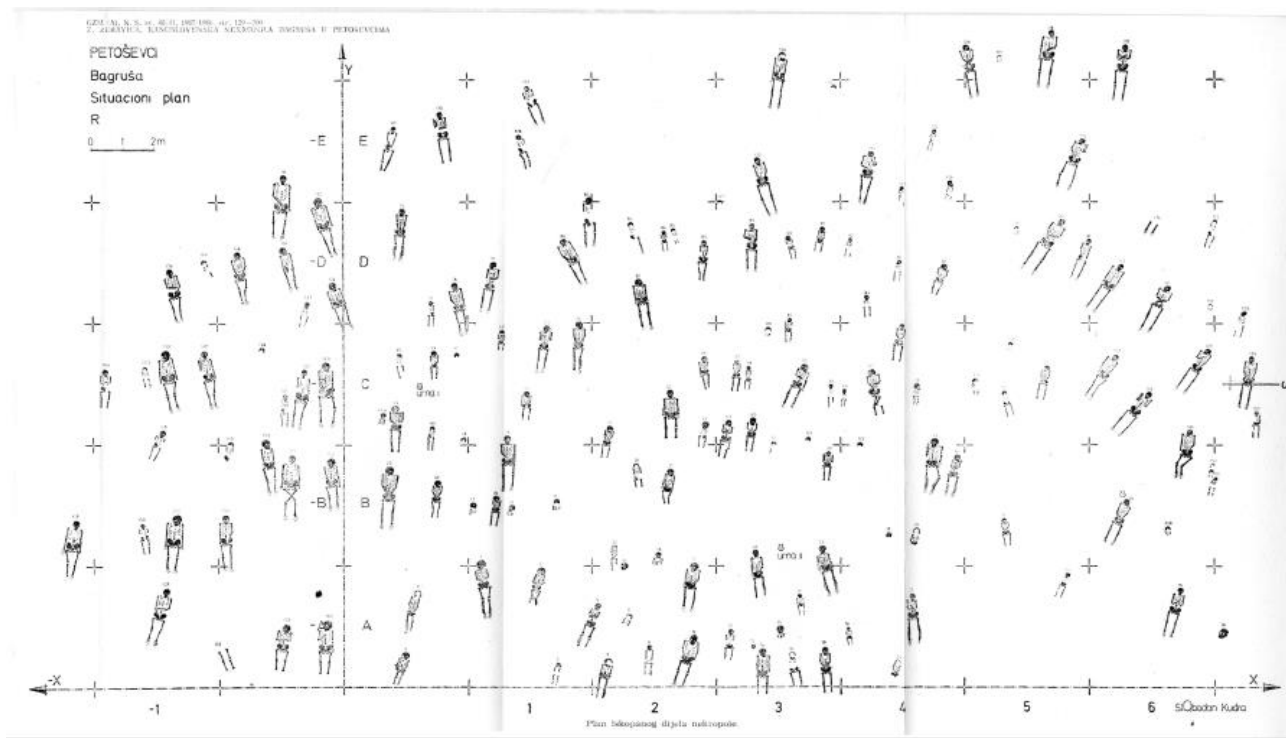
Situacioni plan nekropole u Koritima
(preuzeto iz: Miletić, 1979, 141-204, slika 3)

Slika 41

Situacioni plan nekropole u Rakovičanima – prva kampanja

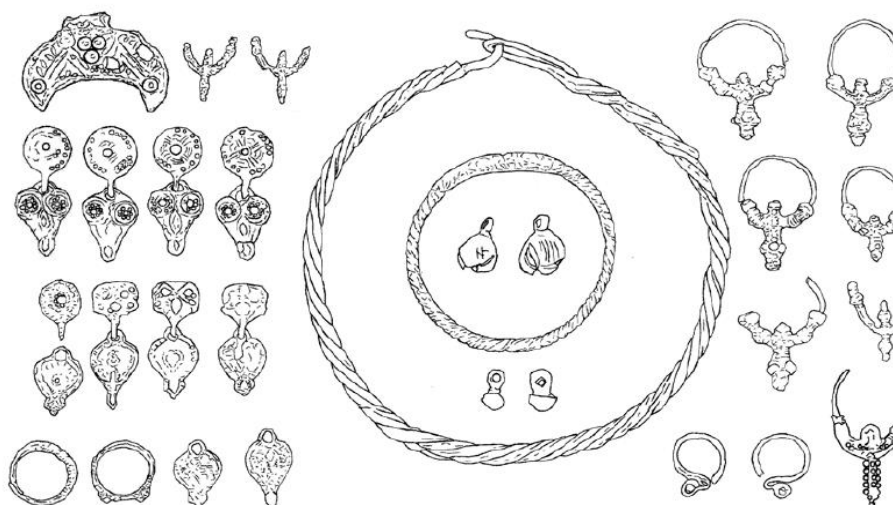
(preuzeto iz: Miletić, 1970, 119-177, prilog)

Slika 42

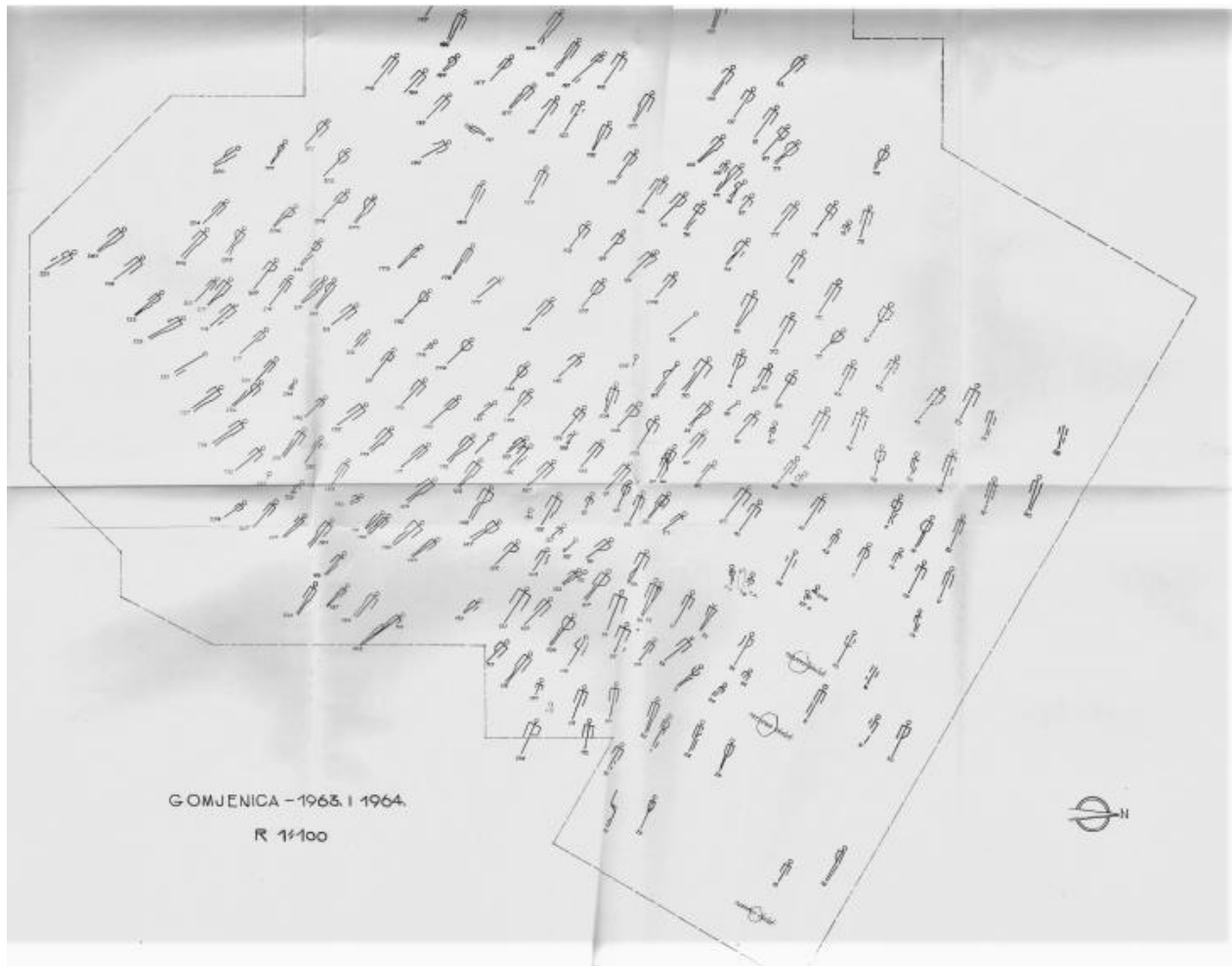
Situacioni plan na nekropoli Bagruša kod Petroševaca

(preuzeto iz: Žeravica, 1985/86, 129-209)

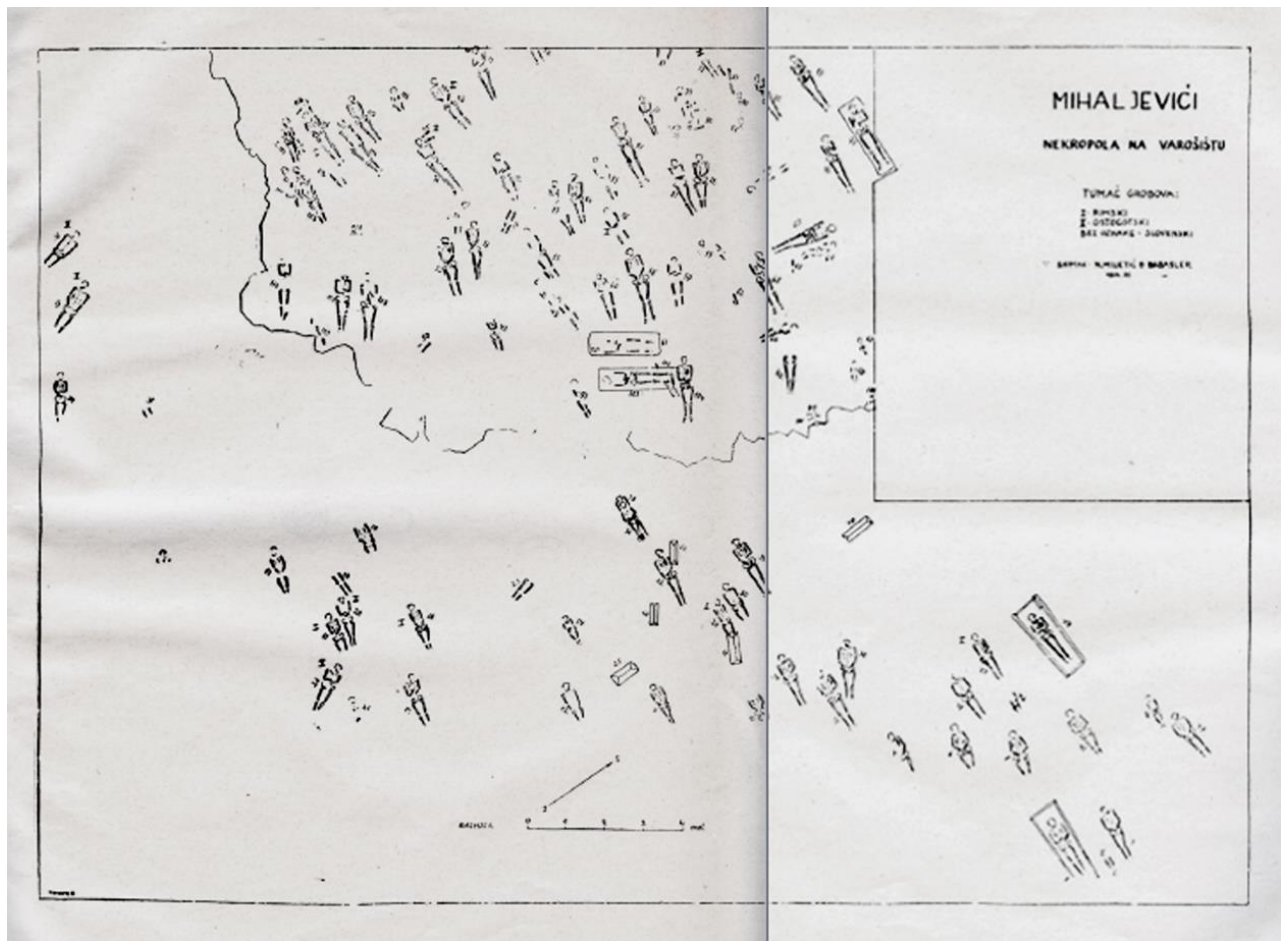
Slika 43 – Nalazi iz Junuzovaca

(preuzeto iz: Šmalcelj, 2012, 13)

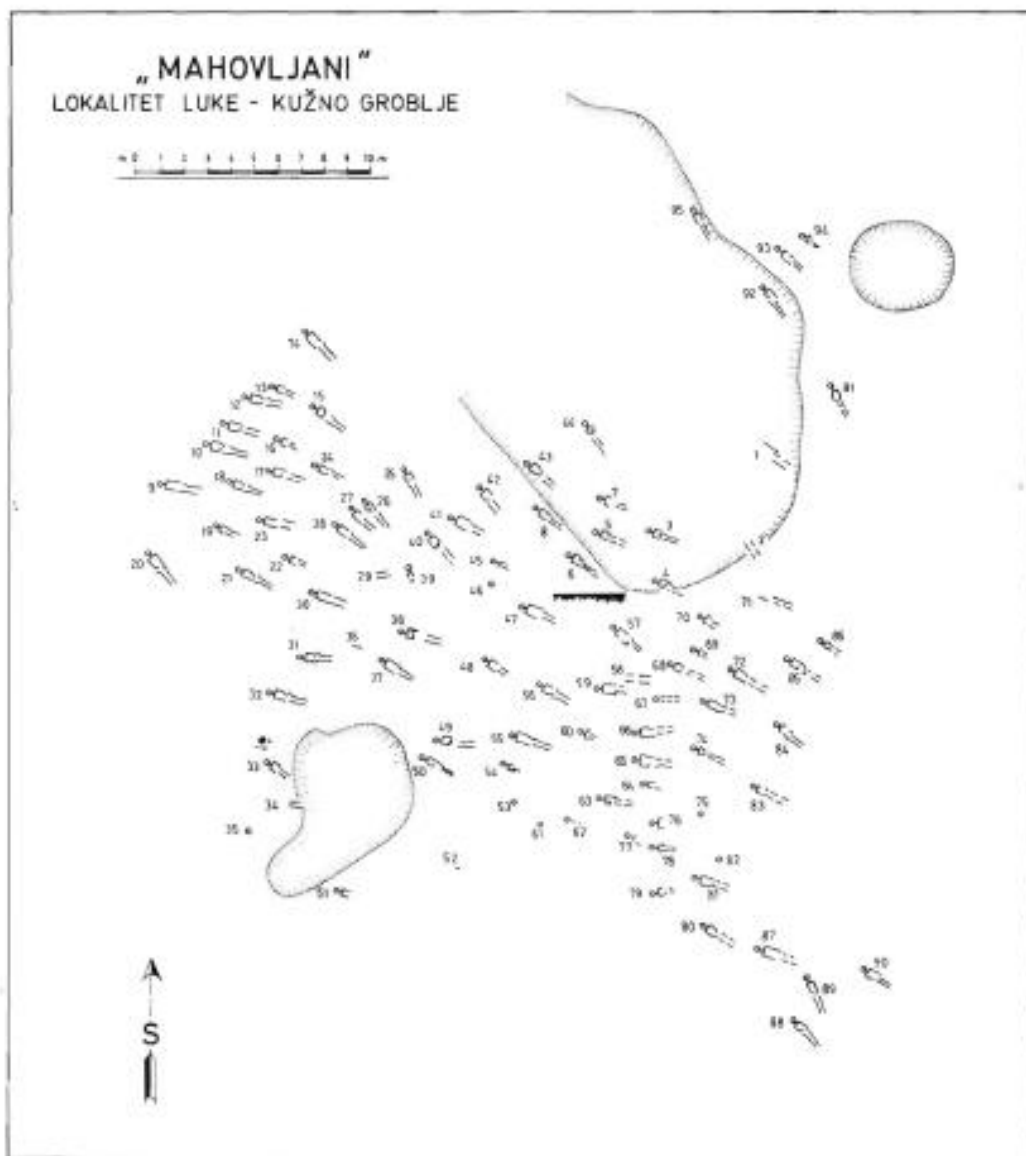
Slika 44

Situacioni plan na nekropoli Gomjenica kod Prijedora
(preuzeto iz: Miletić, 1966/67, 81-154)

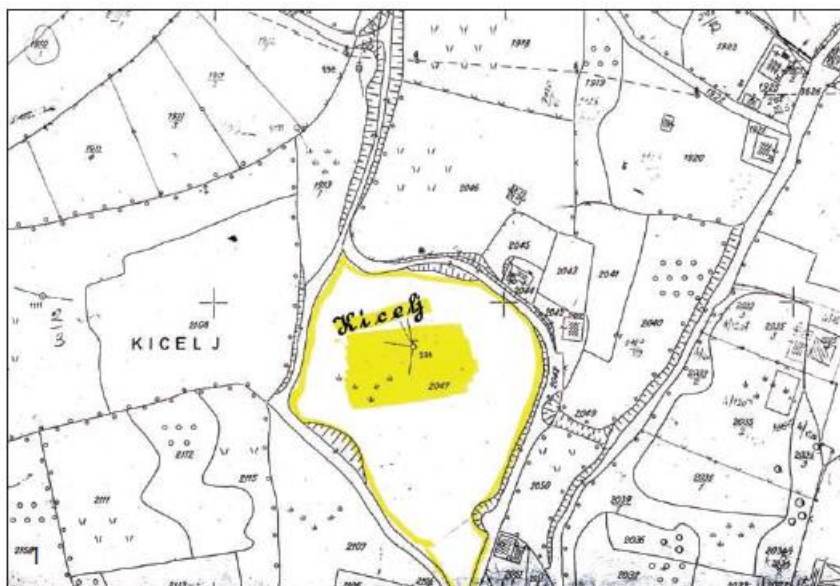
Slika 45

Situacioni plan nekropole u Mihaljevićima
 (preuzeto iz: Miletić, 1956, 9-39, prilog)

Slika 46

Situacioni plan nekropole u Mahovljanima
(preuzeto iz: Miletić, 1979, 137-181, prilog II)

Slika 47 – Nekropola u Kicelju
(preuzeto iz: Bakalović, 2006, 190)

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Historijska činjenica o propasti Rimskog Carstva dovela je do mnogih promjena, i to ne samo na dijelovima na kojima se rasprostiralo, nego i ostalim zemljama širom Evrope. Period nakon raspada Rimskog carstva je označen kao “Mračno doba”, uz koje je došao i kolaps rimske civilizacije. On je često tumačen kao period od malog značaja. Tome doprinose i tvrdnje o odsustvu ekonomskih i društvenih aktivnosti koje je pratio nestanak gradova ili njihovog svođenja na crkvene i administrativne centre. Veliki značaj se daje i transformaciji iz kasne antike u rani srednji vijek, te kulturološkim promjenama koje su naročito prepoznatljive u religiji i pogrebnim običajima. Ipak kako bi se shvatilo na koji način su se promjene dešavale potrebno je istražiti i duhovnu kulturu i načine sahranjivanja stanovnika jer se na tom primjeru može saznati mnogo. Ovo predstavlja veliki izazov za istraživačice i istraživač jer se u ovom periodu dešavaju značajne migracije naroda. Zbog toga je teško specificirati i pripisati određenu pojavu narodu i prostoru koji je isti naseljavao, naročito u slučaju malog broja kako materijalnih, tako i pisanih podataka. Takav je slučaj i u Bosni i Hercegovini. Pojedinačni grobovi, te manje i veće nekropole istražene do sada daju samo dijelove informacija potrebne za interpretiranje cjelokupne slike.

U periodu od kasne antike do 11 stoljeća u Bosni i Hercegovini zastupljeni su i inhumacija i incineracija. Ipak inhumacija je preuzela primat, jer na tragove spaljivanja pokojnika nailazimo u kombinaciji sa stelama, te nekolicom urni. Kada je riječ o konstruisanju grobnica, nekropola ili nadgrobni spomenika, u ovom vremenskom okviru nalazimo na više varijacija. Kao najranije primjere imamo stele koje predstavljaju najrašireniji sepulkralni spomenik Rimskog carstva, i koje se u BiH upotrebljavaju i tokom 4. stoljeća. Dolaskom kršćanstva prelazi se na korištenje sarkofaga, i komora koji su mogli biti dio zgrade (kao mauzolej ili memorija). Najveći broj sepulkralnih spomenika u BiH pronađen je u formi hipogeja, ali ne treba zanemariti da se ipak u ovom slučaju radi o grobnici koju su mogli priuštiti pokojnici i članovi njihovih porodica imućnijeg imovinskog stanja. Najjednostavniji način, ukoliko izuzmemo slobodni ukop, predstavljaju grobnice napravljene od kamenih ploča ili tegula na dvije vode.⁷²³ Vodeći se društvenom logikom vjerovatnije je da je ipak većina stanovništva mogla priuštiti si ovakav način

⁷²³ Basler, 1990, 33.

ukopa. U ranosrednjovjekovnom periodu kontantirano je nekoliko vrsta ukop, pa tako sekundarni ukupi u prahistorijske tumule (Vrlazje, Rusanovići, Podilijak itd.) kao i antičke sarkofage (Hanpotoci).⁷²⁴ Zanimljivo je i korištenje antičkih zgrada (Višići, Doljani itd), stambenih i bazilikalnih prostora. Veliki broj grobova uočen je u sklopu sakralnih objekata (Rogačići, Cim, Nerezi, Srđ itd), međutim tokom istraživanja ili se ranosrednjovjekovnim nalazima nije posvećivalo dovoljno pažnje ili su grobovi i lokaliteti bili veoma devastirani.⁷²⁵ U narednim stoljećima, primat je preuzelo sahranjivanje na redove, koje na prostoru Bosne i Hercegovine susrećemo još od 500. godine pa sve do kraja 11. stoljeća, a tako i stoljećima nakon.⁷²⁶

Pogrebne procesije također predstavljaju zamršenu sferu, koju je isto teško u potpunosti dokazati. Za razliku od grobova koji pripadaju kršćanskom horizontu (koji su poznati po nedostatku priloga) grobovi “paganskog” horizonta poznati su po prilaganju hrane i pića, kao i drugih predmeta zajedno sa pokojnikom.⁷²⁷ Pronalazak kostiju peradi unutar grobnih raka, predstavlja također čestu pojavu koja je poznata još od antike.⁷²⁸ Kao i prethodnom slučaju, treba biti oprezan pri interpretaciji identiteta pokojnika na osnovu grobnih priloga, zbog toga što oni predstavljaju reprezentaciju živih pripadnika te zajednice, i onoga što su oni smatrali prikladnim.⁷²⁹

U kontekstu religijske pripadnosti, veliki broj pogrebnih spomenika i grobova nema jasne dokaze koji bi sa sigurnošću potvrdili da li je osoba bili “paganin” ili kršćanin. Način sahranjivanja se uglavnom interpretira na način da je inhumacija vezana za kršćanstvo, a incineracija za “paganstvo”, ili da je prisustvo keramike unutar grobnica “dokaz paganstva”. Kao što je moguće vidjeti iz izvedene hronologije koju je autorica ponudila⁷³⁰, određene karakteristike poput priloga, pogrebnog ritusa te položaja nekropole, veoma je teško pripisati vjerskoj ili etničkoj pripadnosti, jer postoje u isto vrijeme. Tipologija i hronologija datiranja ovih grobova zaista pokazuje kontinuitet, ali kontinuitet kojem je jako teško utvrditi tačne granice.

⁷²⁴ Miletić, 1988, 88.

⁷²⁵ Miletić, 1988, 88.

⁷²⁶ Miletić, 1988, 88.

⁷²⁷ Petrinec, 2009, 115.

⁷²⁸ Petrinec, 2009, 115.

⁷²⁹ Parker-Pearson, 2012, 10.

⁷³⁰ Hronologija se nalazi na strani 60.

Naposlijetku, treba stvari posmatrati i sa druge strane. U Bosni i Hercegovini nije pronađen toliki fundus arheoloških dokaza koji potvrđuje drastične promjene u društvenim i drugim sferama. Zbog toga teza Klaić, koja smatra da su Slaveni u unutašnjim provinivijelnim dijelovima zemlje, nastavili živjeti mirnim životom, ima donekle smisla.⁷³¹ Teško je sa sigurnošću dati pouzdane odgovore na sva otvorena pitanja koja su vezana za društvene pojave iz perioda kasne antike do 11. stoljeća. Zbog toga je najbolje, određene problematike ostaviti otvorenim, barem do kampanja dodatnih istraživanja, koja bi rezultirala dodatnim informacijama, koje bi omogućile preciznije definiranje istih.

⁷³¹ Klaić, 1975, 133-140.

8. KRATICE

ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)

CIL – Corpus Inscriptiones Latinarum

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

ILJug – Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia

JRS - The Journal of Roman Studies

N.S. – Nova serija GZM. od 1945. sv. I. – VIII.: od sv. IX. (1954. god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo.

9. BIBLIOGRAFIJA

- ANĐELIĆ 1976.: Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 19, 179 – 244
- ANĐELIĆ 1959: Pavao Anđelić, *Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna*, Arheološki pregled 1, Beograd.
- ANĐELIĆ 1959a: Pavao Anđelić, *Dva srednjovjekovna nalaza iz Sutlića kod Konjica*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv 14,
- ANĐELIĆ 1988.: Pavao Anđelić, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 292-293.
- ANTACKOVIĆ-SAČIĆ 1988.: Vidosava Atanacković-Sačić, *Crkva sv. Ruže, Lištani, Livno*, Arheološki leksikon, BiH, tom III, Sarajevo, 236.
- BASLER 1990.: Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Izdanje II, *Crkva na kamenu*, Mostar.
- BASLER 1960.: Đuro Basler, *Bazilika u Oborcima, arheološka problematika i konzervatorski zahvat*, *Naše starine*, VI, Sarajevo, 59-72.
- BASLER 1972.: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo
- BASLER 1984.: Đuro Basler, *Kasnoantičko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 309 – 373.

- BASLER 1986.: Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar, 1986.
- BASLER 1990.: Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Izdanje II, Crkva na kamenu, Mostar.
- BASLER, MILETIĆ 1988.: Đuro Basler, Nada Miletić, *Mogorjelo, Čapljina*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 331.
- BASLER, MILETIĆ 1988.: Đuro Basler, Nada Miletić, *Nerezi, Crkvina, Tasovčići*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 332.
- BASLER, MILETIĆ 1988.: Đuro Basler, Nada Miletić, *Srđ, Breza* u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 26.
- BAKALOVIĆ 2006.: Mirsad Bakalović, *Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle*, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knjiga 33, Sarajevo, str. 179-196.
- BEŠLAGIĆ, BASLER 1964.: Šefik Bešlagić, Đuro Basler, *Grborezi – Srednjovjekovna nekropola*, *Zavod za zaštitu spomenika kulture Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- BELOŠEVIĆ 1980.: Janko Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7. Do 9. Stoljeća*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ 2000.: Janko Belošević, *Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata*, *RFfZd*, 39 (26), 71-97.

- BELOŠEVIĆ 1973.: Janko Belkošević, *Starohrvatska nekropola uz humak Materiza kod Nina, Diadora*, 6, 221-244.
- BOJANOVSKI 1964.: Ivo Bojanovski, *Kasnoantičke grobnice na svod u BiH*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. 9, 103-118.
- BOJANOVSKI 1967.: Ivo Bojanovski, *Arheološko-epigrafske bilješke sa Drine*, Muzej istočne Bosne, Knjiga 7, Tuzla, 41-53.
- BOJANOVSKI 1967a.: Ivo Bojanovski, *Rimski kameni spomenici iz Rogatice*, Naše starine vol.11, 143 -164.
- BOJANOVSKI, ČELIĆ 1969: Ivo Bojanovski i Džemal Čelić, *Kasnoantička bazilika u Brezi*, Naše starine XII, Sarajevo, 1969, 7 – 25
- BOJANOVSKI 1979.: Ivo Bojanovski, *Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani*, GZM, Sarajevo, 105-126.
- BOJANOVSKI 1980/81.: Ivo Bojanovski, *Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 35/36 (1980/1981), 195 – 211.
- BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, *Prilozi topografiji antičke Argentarije: Slučajni arheološki nalazi sa područja Domavije I*, ČGT, Tuzla, 137-154.
- BOLTA 1981.: Lojze Bolta, Rifnik pri Rifnik pri Šentjurju. *Poznoantična naselbina in grobišče*. Katalogi in monografije 19,
- BUJAK, LEPIĆ 2014: Edin Bujak, Adisa Lepić, *Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod*, u: *Zemlje*

antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 191 – 212.

- BUSULADŽIĆ 2012.: Adnan Busuladžić, *Kasnoantičkagrobница n asvod, crkva i nekropola na lokalitetu Studena Česma u Donjem Vakufu*, Godišnjak CBI 41, Sarajevo, 159-186.
- BUSULADŽIĆ 2017.: Adnan Busuladžić, *Nepublicirani antički nalazi sa lokaliteta Čipuljići kod Bugojna*, Cleuna, God II, br. 2, Franjevački muzej i galerija Gorica, Livno, 25-43.
- CAMBI 1975.: Nenad Cambi, *Sarkofazi na istočnoj Jadranskoj obali (III-VIII st.n.e.)*, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Zagreb.
- CAMBI 1982.: Nenad Cambi, *Sarkofag iz Šipova-Le sarcophphoge de Šipovo*, CBI, Knjiga 18, 91-110.
- CAMBI, GAMULIN, TONKOVIĆ 1999. - Nenad Cambi, Anita Gamulin, Snježana Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci.
- CAMBI 2002.: Nenad Cambi, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- CANNADINE 1981: David Cannadine, *War and Death, Grief and Mourning in Modern Britain*, u: Joachim Whaley (ur.), *Mirrors of Mortality*, Evropa, London 1981, 187-242.
- CREMANOVIĆ 1965.: Aleksandrina Cermanović, *Die dekorierten Sarkophage in den romischen Provinzen von Jugoslawien*, *Acheaologia Jugoslavica* VI, 1965, str. 89.
- CURTA 2001.: Florin Curta, *The Making of the Slavs - History and Archaeology of the Lower Danube Region c.500-700*, Cambridge, 2001.

- ČOVIĆ-BENAC 1956.: Borivoj Čović, Alojz Benac, *Glasi nac 1 - Bronzano doba*, Katalog prahistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1956, 79.
- ČOVIĆ-BENAC 1957.: Borivoj Čović, Alojz Benac, *Glasi nac 2 - Željezno doba*, Katalog prahistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu II, Sarajevo 1957, 127
- ČOVIĆ 1959.: Borivoj Čović, *Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasi načkog tipa*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo, N.S. 14, 53-82
- ČREMOŠNIK, SERGEJEVSKI 1930.: Gregor Čremošnik, Dimitrije Sergejevski, *Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo*, Novitates Muzei Sarajevoensis No 9, Sarajevo, 1930, 1-9
- ČREMOŠNIK 1950.: Irma Čremošnik, *Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo, N.S. sv. IV/V (1949/1950), 383-396.
- ČREMOŠNIK 1951.: Irma Čremošnik, *Nalaz staroslavenskih mamuza iz Sultanovića*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 6, 241-270.
- ČREMOŠNIK 1952.: Irma Čremošnik, *Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, N.S. sv. VII, 241-271.
- ČREMOŠNIK 1953.: Irma Čremošnik, *Izveštaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 8, 303-315
- ČREMOŠNIK 1954.: Irma Čremošnik, *Izveštaj o iskopavanju u Lisičićima kod Konjica*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 9, 211-226.

- ČREMOŠNIK 1958.: Irma Čremošnik, Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i u drugim našim krajevima, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. 13, 147 – 151.
- ČREMOŠNIK 1965.: Irma Čremošnik, *Rimska vila u Višićima*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 20, 144-260.
- ČREMOŠNIK 1970.: Irma Čremošnik, *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenih naselja kod nas*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S., sv 15, 45-117.
- ČREMOŠNIK 1976.: Irma Čremošnik, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileće*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 29, 41-164.
- ČREMOŠNIK 1977.: Irma Čremošnik, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, ANU BIH, CBI 13, 227-308.
- ČREMOŠNIK 1988.: Irma Čremošnik, *Bosanska Rača I, Bijeljina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 89.
- ČREMOŠNIK 1988.: Irma Čremošnik, *Crkvina, Rogačići, Ilidža*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 41.
- ČREMOŠNIK 1988.: Irma Čremošnik, *Kučišta, Višići*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 329.
- ČREMOŠNIK, KOSORIĆ 1988.: Irma Čremošnik, Milica Kosorić, Brodić, *Dvorovi*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 89.

- ČOROVIĆ 1913: Vladimir Čorović, *Izveštaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXV, Sarajevo, 409-420.
- DIMITRIJEVIĆ 1960.: Danica Dimitrijević, Gepidska nekropola “Kormadin” kod Jakova, RVM 9, Novi Sad 1960, 5–50.
- DŽIDO 2014: Arnes Džido, *Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću* u: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 156-190.
- DŽINO 2018.: Danijel Džino, *Starokršćanski bazilikalni kompleks i grobovi u tumulima u Ljupču: Odgonetanje „mračnog“ doba Dalmacije*, Starohrvatska prosvjeta, III(44-45), str. 89-113
- FEKEŽA 1989.: Lidija Fekeža, *Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog sednjeg vijeka na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo, N.S. sv. 44, 209-231.
- FABIJANIĆ 2008.: Tomislav Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svjetlu arheoloških nalaza*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- FIALA 1892.: Franjo Fiala, *Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo sv. IV, 380 – 440
- FIALA 1894.: Franjo Fiala, *Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894., Vrlazije, Rusanovidi, Golubovid, Jarevidi, Rudine u Ivan polju, Ilijak, Rudine kod Rusanovića*, sv. IV., str. 721 – 760.

- FIALA 1895.: Franjo Fiala, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895., GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo sv. IV., str. 533 – 565.
- FIALA 1896.: Franjo Fiala, *Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896.*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo sv. III., str. 429 – 461.
- GARAŠANIN, KOVAČEVIĆ 1950.: Milutin Garašanin i Josip Kovačević, *Pregled materijalne kulture južnij slavena u ranom srednjem vijeku*, Prosveta, Beograd.
- GOSTINSKI 2015.: Nina Gostinski, *Tipologija rimskih naušnica*, (diplomski rad), Zagreb.
- GRAČANIN 2011.: Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u Kasnoj antici i Ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Plejada, Zagreb.
- GUDELJ 2000.: Ljubomir Gudelj, *Ranokršćanski kompleks u Otinovicima na Kupreškoj visoravni (rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine)*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 27, Split, 95-113.
- IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- KARAMAN 1940.: Ljubo Karaman, *Iskopine društva 'Bihaća' u Mravincima i starohrvatska groblja*, Rad JAZU, 268, 1-44.
- KLAJČIĆ 1975.: Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 2. izd., Zagreb, 133-140.

- KOROŠEC-VRAČKO 1943.: Paola Korošec, Vračko, *Rano srednjeviekovni nalaz u Junuzovcima*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 271-280.
- KOSORIĆ 1965.: Milica Kosorić, *Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika*, Članci Grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne 6, 49-56.
- KOSORIĆ 1988.: Milica Kororić, *Krčevine, Trnovica*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 93.
- KUJUNDŽIĆ 1917.: Ivan Kujundžić, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, sv. 28. 477 – 496.
- MACMULLEN 1984.: Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire: (A.D. 100–400)*, Yale University Press, London, UK.
- MARKOVIĆ 1938.: Marković, Tomo, 1938, *Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 65-68
- MANDIĆ 1924.: Mihovil Mandić, *Turbe kod Travnika*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 85-90.
- MATIJAŠIĆ 2002.: Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Filozofski fakultet u Puli, Pula.
- MIKIĆ 1994.: Živko Mikić, *Antropološki osvrt na veštački deformisane lobanje iz perioda velike seobe naroda*. Zbornik Narodnog muzeja, Beograd XV/1, 133-138.
- MIKIĆ 2007.: Živko Mikić, *Nekropole iz perioda seobe naroda u Viminacijumu- antropološka revizija*. U: Arhaika 1, str. 209-216

- MILOŠEVIĆ 2003.: Ante Milošević, *Je li crkva u Bilimišću kod Zenice srednjovjekovna građevina*, CBI, Knjiga 31), 267-294

- MILOŠEVIĆ 2005.: Ante Milošević, *Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranjivaja?*, *Histria Antiqua*, 13, 2005., str. 457-460.

- MILIČEVIĆ-CAPEK 2011.: Ivanka Miličević-Capek, *Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini*, *Archaeologica Adriatica*, Vol.3. No.1., 223-236..

- MILETIĆ 1956.: Nada Miletić, *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 11, 9-39.

- MILETIĆ 1959.: Nada Miletić, *Srednjovekovni grobovi u tumulu na "Crkvini" (Sjeversko)*. GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. 14, 217-219.

- MILETIĆ 1961.: Nada Miletić, *Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja)*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. sv. 15/16, 249-257.

- MILETIĆ 1966/67.: Nada Miletić, *Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. Sv. 21-22, 81-154.

- MILETIĆ 1969.: Nada Miletić, *Mahovljani, Kužno groblje, Banjaluka – ranoslavenska nekropola*. *Arheološki pregled*, 11, 216.

- MILETIĆ 1970.: Nada Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 119-177.

- MILETIĆ 1975/76.: Nada Miletić, *Ranosrednjovjekovni nalazi Rudića kod Glamoča*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. Sv. 30-31, 231-242.
- MILETIĆ 1978.: Nada Miletić, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 141 – 204.
- MILETIĆ 1979.: Nada Miletić, *Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 137 – 182.
- MILETIĆ 1980/81: Nada Miletić, *Ranosrednjovjekovne keramičke posude iz Vrbe kod Glamoča*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. Sv. 35-36, 213-224.
- MILETIĆ 1984.: Nada Miletić, *Rani srednji vijek. Doba seobe naroda*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 375 – 390.
- MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Vrba, Potoci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 308.
- MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Kamenica, Mahovljani*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 51.
- MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Rani srednji vijek*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 88.

- MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Grudine, Crkvina, Bugojno-Čipuljić*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 178-179.
- MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Tučić, Kočićevo, Junuzovci*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 54.
- MILETIĆ 1989.: Nada Miletić, *Ranosrednjovjekovne nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, N.S. sv. 44 (1989), 175 – 200.
- MILINKOVIĆ 1998.: *Germanska plemena na Balkanu. Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda*, Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Elektronski izvor, Sarajevo.
- MOLNAR, JANOS, SZUCS, LASZLO 2014.: Monika Molnar, Istvan Janos, Laszlo Szucs, Laszlo Szathmary, *Artificially deformed crania from the Hun-Germanic Period (5th-6th century ad) in northeastern Hungary: historical and morphological analysis*, Neurosurgical FOCUS 36(4), American Association of Neurological Surgeons, Online edition.
- NIEDERLE 1954.: Lubor Niederle, *Slovenske starine*, Novi Sad, 1954.
- PARKER PEARSON 2012: Mike Parker Pearson, *The archeology of death and burial*, History Press, Gloucestershire, UK, 2012.
- PAŠKVALIN 1959.: Veljko Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*,

- GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo N.S. Arheologija, sv. XIV, Sarajevo, 149 – 162.
- PAŠKVALIN 1983.: Veljko Paškvalin, Kasnoantički objekti iz Osatice, Karahodža i Višnjice, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 109-125.
 - PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Gradina, Bačevići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 296.
 - PAŠKVALIN 2003.: Veljko Paškvalin, *Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na MVN(icipium) BIST(ue) ili BISTVES, sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije*. U: *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Vrhbosanska katolička-teologija*, Sarajevo, 129-192.
 - PAŠKVALIN 2012.: Veljko Paškvalin, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela ANU BiH, CBI 9, Sarajevo. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 36-40.
 - PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Bilimišće, Zenica*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Sarajevo, 195.
 - PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Skelani, Srebrenica*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Sarajevo, 79.
 - PAŠKVALIN, MILETIĆ 1988.: Veljko Paškvalin, Nada Miletić, *Grudine (Crkvina), Bugojno-Čipuljić*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II, Sarajevo, 178-179.
 - PATCH 1897.: Carl Patch, *Mithraeum u Konjicu*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. 18, sv. 2., Sarajevo, 692-656.

- PATCH 1907.: Carl Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. 18, sv. 2., Sarajevo, 151 – 181.
- PETRINEC 2009.: Maja Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na tlu ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- PILARIĆ 1970.: G Pilarić, *Antropološka istraživanja artificijelno deformiranih lubanja iz ranosrednjovjekovne nekropole u Rakovčanima kod Prijedora*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, str 179-193.
- RADIMSKY 1890.: Vaclav Radimsky, *Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevogod. I, sv. IV, 337 – 342.
- RADIMSKY 1891.: Vaclav Radimsky, *Bišće-polje kod Mostara*, GZM, god. II, sv. II, Sarajevo, 159 – 192.
- RAPAN-PAPEŠA 2011.: Rapan Papeša ANITA. *Sahranjivanje unutar granica antičkih Cibala*, Starohrvatska prosvjeta, III (38), str. 7-57
- SCHRAMM 1997.: Gottfried Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern*, Südosteuropäische Arbeiten 100, München 1997.
- SERGEJEVSKI 1951.: Dimitrije Sergejevski, *Kasnoantički mauzolej u Turbetu*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. VI. 135 – 145+Tbl. I - III
- SERGEJEVSKI 1952.: Dimitrije Sergejevski, *Kasnoantički spomenici iz Šipova*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 41-57.

- SERGEJEVSKI 1959.: Dimitrij Segejevski, *Bazilike u Nerezima i Docu*, GZM, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. Sv. 4, 163-173.
- SEJFULI 2018.: Ajla Sejfuli, *Kasnoantička bazilika u Turbetu* (katalog), Zavičajni muzej u Travniku, Travnik.
- SREJOVIĆ 1997.: Dragoslav Srejović, *Arheološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1997.
- STARE 1980.: Vida Stare, *Kranj: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*, Katalogi in monografije 19.
- ŠEKELJ IVANČANIN, TKALČEC 2006.: Tatjana Šekelj Ivančanin, Tatjana Tkalčec, *Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga Ulica 99 u Vinkovcima*, Pril. Inst. arheol. Zagrebu, Zagreb.
- ŠMALCELJ 2012.: Pia Šmalcelj, *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III(39), str. 131-170.
- TRUHELKA 1931.: Ćiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Tiskara narodne prosvjete, Zagreb.
- TOMIČIĆ 2000.: Željko Tomičić, *Istraživanje kronologije ranosrednjovjekovnog groblja u Mahovljanima kraj Banja Luke*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 17, 25-66.
- TOMIČIĆ 2010.: Željko Tomičić, *Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca*, Archaeologia Adriatica, IV, 117-166.

- TOMIČIĆ 2011.: Željko Tomičić, *Novi pogledi na ostavštinu ranosrednjovjekovnog groblja Junuzovci*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 29-56.
- TRUHELKA 1892.: Ćiro Truhelka, *Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline*, GZM IV, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, sv. 4, 315 – 320
- UGLEŠIĆ 1996.: Ante Uglešić, *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*, doktorska disertacija, Zadar.
- VASILJ 2010.: Vasilj, Snježana, 2010, *Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju – Općina Vitez*, Godišnjak CBI, Knjiga 39, Sarajevo, 135-147.
- VASILJ 2012.: Snježana Vasilj, *Arheološki lokalitet Doljani-Dubine u općini Čapljina*, ANU BiH, CBI, 41, 113-134.
- VASILJ, ČULJAK, PAPONJA 2012.: Snježana Vasilj, Nina Čuljak, Ante Paponja, *Arheološki vodič Hercegovine – Archaeological guide to Herzegovina*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- VELETOVAC 2014.: Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Knjiga XVII/3, Historija, Historija umjetnosti, Arheologija.
- VINSKI 1954.: Zdenko Vinski, *Ein völkerwanderungszeitlicher Goldschmuck aus der Hercegovina*, Germania 32, Majnc, 307 – 313.
- VINSKI 1971.: Zdenko Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 5(1), str. 47-71.

- VRDOLJAK 1988.: Bono Vrdoljak, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatske prosvjeta III (18), 119-194.
- ZOTOVIĆ 1994.: Ljubica Zotović, Die Gepidische Nekropole bei Viminacium, *Starinar* n.s. XLIII–XLIV, Beograd, 183–190.
- ŽERAVICA 1985/86.: Zdenko Žeravica, *Ranoslavenska nekropola Bagruša u Petroševcima kod Laktaša*, GZM, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, N.S. Sv. 40-41, 129-209.
- WERNER 1956.: Joachim Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München 1956, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 92—93.

Zakonski akti:

- "Službeni glasnik BiH", broj 89/09.
- "Službeni glasnik BiH", broj 75/08.

Elektronski izvori:

- http://h.etf.unsa.ba/dig-katalog-stecaka/stecci/Sarkofag_Bacevici_Mostar/gallery.htm (pristupljeno: 18.03.2020.)
- <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23346>, (pristupljeno: 18.03.2020.)
- <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=23372> (pristupljeno: 25.03.2020.)
- <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD055949>, (pristupljeno 28.07.2020.)

10. SAŽETAK

Historijska činjenica o propasti Rimskog Carstva dovela je do mnogih promjena, i to ne samo na dijelovima na kojima se rasprostiralo, nego i ostalim zemljama širom Evrope. Period nakon raspada Rimskog carstva je označen kao “mračno doba”, uz koje je došao i kolaps rimske civilizacije. On je često tumačen kao period od malog značaja, a kojem doprinose i tvrdnje o odsustvu ekonomskih i društvenih aktivnosti koje je pratio nestanak gradova ili njihovog svođenja na crkvene i administrativne centre. Ipak, veoma je važno pratiti transformaciju kasne antike u rani srednji vijek, jer su to promjene koje su u narednim stoljećima dovele do formiranja nacionalnih identita današnjeg stanovništva, a naročito stanovništva naših predijela. Kako bi se shvatilo na koji način su se promjene dešavale, u kojim poljima, i kolikih su razmjera one bile potrebno je istražiti duhovnu kulturu i načine sahranjivanja stanovnika jer se na tom primjeru može saznati mnogo. Nekropole asociraju na svijet mrtvih, međutim grobovi i nalazi koji se pronalaze u sklopu grobnih cjelina omogućavaju njihovu interpretaciju i pružaju brojna svjedočanstva o životu ljudi koji su u njima ukopani. Kada je riječ o sahranjivanju i pogrebnim običajima koji definišu periodu od kasne antike do 11. stoljeća, oni pokazuju i neke nove prakse kao i ostatke prethodnih tradicija. Kao što su dolaskom Rimljana i rimskih tradicija ilirske nastavile živjeti, tako i dolaskom Slavena postojuće tradicije ne nestaju, nego se transformišu i nastavljaju svoj život. Nastavak tradicija ogleda se i kontinuitetu pogrebnih običaja, pa se tako groblja prave na mjestima gdje su prethodno postojala. Isto tako na crkvama nalazimo dekoracije nastale pod uticajem antike, ali i sa oblicima domaćeg porijekla.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, kasna antika i rani srednji vijek, sahranjivanje, pogrebnih običaji, nadgrobni spomenici.

11. SUMMARY

The historical fact about the collapse of the Roman Empire led to many changes, not only in the parts where it spread, but also in other countries across Europe. The period after the collapse of the Roman Empire was marked as the "Dark age", which was accompanied by the collapse of Roman civilization. It is often interpreted as a period of little importance, to which the claims about the absence of economic and social activities that accompanied the disappearance of cities or their reduction to church and administrative centers, also contribute. Nevertheless, it is very important to follow the transformation of Late Antiquity into the Early Middle Ages, because these are the changes that in the following centuries led to the formation of national identities of today's population, especially the population of our region. In order to understand how the changes happened, in which fields, and to what extent, it is necessary to explore the spiritual culture and ways of burying the inhabitants, because much can be learned from this example. Necropolises are associated with the world of the dead, but the graves and artefacts found within graves allow their interpretation and provide many testimonies about the life of people who are in them buried. When it comes to burial and funeral customs that define the period from late antiquity to the 11th century, they show some new practices as well as remnants of previous traditions. Just as with the arrival of the Romans and Roman traditions, the Illyrian tradition continued to live, so with the arrival of the Slavs, the existing traditions did not disappear, but were transformed and they continued their life. The continuation of traditions is also reflected in the continuity of funeral customs, so cemeteries are built in places where they previously existed. Also in the churches we find decorations created under the influence of antiquity, but also with forms of domestic origin.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Late Antiquity and Early Middle Ages, burial, funeral customs, graves.

12. BIOGRAFIJA

Danira Karović je rođena 13.11.1993. godine u Sarajevu gdje je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Po završetku školovanja u Gimnaziji Dobrinja, 2012. godine upisala je Filozofski fakultet, Odsjek za historiju – Katedra za arheologiju. Prvi ciklus studija završila 2015. godine kada je stekla zvanje baccalaureat arheologije odbranivši dodiplomski rad pod nazivom “Keramički materijal pronađen na nekropolama od 7-11. stoljeća na tlu BiH – Paganski kontekst”. Iste godine upisala je drugi ciklus studija na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Danira je zaposlena u U.G. Zašto ne gdje radi kao razvojna i projektna menadžerica. Autorica je mnogih publikacija koje se bave građanskim pravima, otvorenim podacima i novim tehnologijama. Trenerica je u oblasti proaktivne transparentnosti i otvorenih podataka, te članica savjetodavnog vijeća za provedu OGP (Open Government Partnership) u BiH.

Terenska istraživanja i aktivnosti koje su vezane za arheologiju:

- Realizacija aktivnosti na obilježavanju Međunarodnog dana arheologije u BiH, u organizaciji Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika (18.10. - 23.10.2013. godine)
- Arheološko istraživanje neolitskog lokaliteta u Paraćinu (Srbija) 2014.
- Nekropola Velikog kneza bosanskog Batića i njegovih – Kopošići, Ilijaš, Kanton Sarajevo, BiH (juni 2015.)
- Preventivna prospekcija arheološkog potencijala na lokalitetu nacionalnog spomenika arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru kod Sarajeva, Kanton Sarajevo, BiH (23. 09. 2016. – 21. 10. 2016.)